

OCJENE I PRIKAZI

Započeti u znanstvenom časopisu prikaz osobnim sjećanjem pomalo je neobično, „pravovjerna“ pomalo i diletantsko postupanje, ali u ovom slučaju riskirat ću i učiniti tu iznimku. Ne toliko zbog prodorne osobne nostalgичne vizije iz studentskih dana u kojoj se u fakultetskom parku i po hodnicima satima raspravljalo o razumijevanju povijesti i oblicima povijesnog znanja koliko zbog detektiranja izvorišta trajnog „erosa“ za istraživanjem povijesti koje nas prati u kakvim god se profesionalnim/poslovnim/životnim ulogama našli nakon diplomiranja. Konkretnije, bila je to akademska godina 2004/2005, a upravo su pod palicom Miroslava Bertoške započela predavanja o svjetskoj povijesti srednjeg vijeka. Šok! Tko je očekivao datume Križarskih ratova, dobio je osvrt na prostitutke i alkohol koje su viteзови za sobom vukli prema Jeruzalemu, željne analize francuskih kraljevskih dinastija dočekalo je predavanje o spavaćoj sobi u Parizu u XIII. stoljeću, koga je zanimao nastanak protestantizma dobio je predavanje o tiskarskom stroju! U tom kreativnom loncu šestosatnih predavanja održanih svake druge srijede, tako netipičnom za naše dotadašnje shvaćanje “znanstvene” povijesti u kojem je kreativnost gotovo nužno detektirana kao neprijatelj, nalazio sam se zajedno s Igorom Eterovićem, kao jednim od nadarenijih studenata generacije. Zašto sve ovo prepričavam? S punom odgovornošću spreman sam tvrditi – da te godine Miroslav Bertoš nije s punim žarom govorio kako povjesničar mora biti stvaralac, a da je za nas mlade studente najbolje samostalno tražiti istraživačke putove i izdavačke solucije, ne bismo u rukama danas držali drugi broj *Zbornika Lovranščine*, povjesničarsku esenciju malog liburnijskog mjesta u podnožju Učke.

Drugo izdanje *Zbornika Lovranščine* pod uredničkom palicom Igora Eterovića donosi 12 rasprava i članaka kojima se na pragu paradigmi mikrohistorije ulazi u srž povijesnog sadržaja područja Lovrana. Markus Leideck donosi prilog „Arhivsko gradivo Državnog arhiva u Pazinu kao izvor za istraživanje prošlosti Lovranštine“. Kao i uvijek kada je riječ o sličnim uratcima, riječ je o klišeizirano urađenim, ali esencijalnim sadržajima za bilo kakvo daljnje profesionalno istraživanje jer pružaju jednostavniji smjer traženja građe o području kao što je lovransko, koje unatoč svojoj maloj veličini građu o sebi nalazi na vrlo različitim stranama.

Ivana Eterović i Igor Eterović obradili su kroz prilog „Devet oporuka iz lovranske kancelarije na hrvatskome jeziku iz 18. stoljeća pohranjenih u Državnom arhivu u Rijeci“ do sada neistražen materijal koji je u Zborniku objavljen u obliku faksimila originala, ali i prijepisu i transkripciji sadržaja oporuka. Prilog „Stanovništvo istočnog dijela lovranske gradske jezgre u XIX. stoljeću“ Roberta Žigulića i Sanje Biloš Žigulić koncizno do mikrorazine istražuje tko su bile obitelji i pojedinci temeljnog urbanog tkiva Lovrana. Taj članak svjedoči do koje nevjerojatne mikrorazine podataka može odvesti moderna povijesna znanost, čime se približavamo željenom cilju – potpunoj rekonstrukciji života na mikrolokacijama.

Julija Lozzi Barković i Boris Barković u prilogu „Lovranski mandrač na prijelomu 19. i 20. stoljeća“ istražili su pak lovransku lučicu i arhitektonska ostvarenja nastala oko nje čime se postupno ulazi u priču o arhitekturi, interijeru građevina i urbanizmu za koju možemo konstatirati da generalno prevladava u drugom izdanju ovoga zbornika. Člankom „O drvenoj i mramornoj opremi župne crkve Sv. Jurja u Lovranu“ Mateja Jerman uvodi nas u estetski svijet i doživljaj objekta koji se spominje još 1410. godine. Marijan Bradanović u radu „Prilozi poznavanja lovranske skulpture“ istražuje skulpturu i dekorativnu arhitektonsku plastiku lovranskog povijesnog središta i njegova povijesnoga podgrađa, ali zalazi i u područje neistra-

ženih lovranskih ljetnikovaca kojima su bogati pojedinci pokušavali slijediti najsuvremenije europske primjere. Na sličnom pravcu je i Zana Dragičević radom „Elementi venecijanske cvjetne gotike na lovranskim vilama: primjeri graditelja Carla Seidla i Attilia Maguola“.

Doprinos povijesti smrti nastavila je davati u tom području već specijalizirana i okušana Daina Glavočić koja je u prilogu „Lovransko groblje“ istražila temu izrazito zanimljivu za izučavanje kulture smrti i umiranja. Vjekoslava Jurdana je pak kroz „Lovran u Volčičevim zapisima usmenih pjesama“ obradila djelo istarskog preporoditelja Jakova Volčića, koji je na proputovanju Lovranom zabilježio uvijek izazovnu usmenu predaju, a danas siguran izvor za istraživanje ljubavi, udvaranja, seksualnosti. Jezikoslovnim aspektom se u članku „Lovranski glagoljaški grafiti – posebnost pučkog izričaja“ pozabavila Antonija Zaradija Kiš, što je nastavak nekadašnjih istraživačkih nastojanja legendarnog Branka Fučića.

Možda najzanimljiviji prilog „Tradicijski aspekti u načinu života i problemi identiteta malih gradova: Lovran i Volosko“ djelo je Tihomire Stepinac Fabijanić; autorica istražuje fenomene prošlosti opstale do današnjeg dana čineći dio njihovog identiteta. Na pragu sličnog problema je i „Prilog stvaranju jedinstvene metodologije revitalizacije malih povijesnih gradova u subregijama Primorsko-goranske županije“ Veseljka Velčića.

Zbornik Lovranščine nastaje kao rezultat kombinacije rada lokalnih entuzijasta uronjenih u čakavsku baštinu i serioznih znanstvenika kojima je upravo profesionalna znanost životni poziv. Dok entuzijasti jamče da iza nastojanja stoji iskrena ljubav prema baštini i zavijaču, znanstvenici spoznaji pružaju utege ne bi li radovi ostali unutar okvira istinitog i relevantnog. Ono što je impresivno i posebno uočljivo, jest činjenica stvaranja znanstvenog standarda što nadilazi uobičajena lokalna zbornička nastojanja koja prijete otklizavanjem u diletantizam. Miroslav Bertoša, Slaven Bertoša, Igor Duda, Julija Lozzi Barković samo su dio s liste od 27 recenzenata koji jamče znanstvenu utemeljenost iznesenih spoznaja.

Zanimljivo, još jedna recesijska godina nije donijela nedostatak sredstava za tiskanje, ali valja napomenuti da nije bilo podrške iz smjera turističkih zajednica i turističkih gospodarskih subjekata. Potonje je zabrinjavajuće jer je upravo turistička djelatnost područje u kojem ovakva nastojanja imaju najveću svrhu i bivaju trenutkom u kojem povijest postaje društveno smisljena, a ne samo intelektualna disciplina. Istraživanjima se kreira sadržaj koji kasnije ima primjenjivost u bilo kojem obliku turističke djelatnosti svjesne da uz sunce i more pravu ponudu čini dobra priča. Za vidjeti je hoće li sljedeći broj donijeti pozitivnu financijsku promjenu, ali i autorsko izravnije otvaranje prema kreativnom potencijalu povijesnih spoznaja. Šest sati u uvodu spomenutih predavanja koje se upijalo poput spužve tada neće biti uzaludnima.

Kristian Benić

Samobor. Zemljopisno-povijesna monografija, sv. I-II, Meridijani, Samobor 2011, 830 str.

Hrvatska obiluje monografijama mjesta i krajeva. U tome nije iznimka ni Samobor, koji je još 1242. ispravom Bele IV. postao slobodni kraljevski grad i koji je do danas imao zanimljivu povijest. Smatram da bez kvalitetnih i dobro dokumentiranih monografija pojedinih hrvatskih gradova ne možemo doći ni do prave i potpune sinteze povijesti Hrvatske. Upravo su gradovi ključne točke povijesnoga razvoja.

Prvi tom ove opsežne zemljopisno-povijesne monografije o Samoboru opisuje geografske i demografske značajke te povijest grada do Prvoga svjetskog rata. Nakon predgovora gradonačelnika Kreše Beljaka Petar Feletar prikazao je geografsko-prometni položaj Samobora, grada koji se smjestio na kontaktnom mjestu savske nizine i Samoborskog gorja. Gradsko područje ima površinu od 249 km², u njegovih 78 naselja živjelo je 2011. godine 37.607 stanovnika, a u samom gradu njih 15.867. Veliko poglavlje o osnovnim prirodnim i zemljopisnim obilježjima napisali su Ivan Dujmović, Nenad Buzjak, Milan Sijerković i Lovorka Jakopec. Oni su ukazali da je već u 18 stoljeću započelo istraživanje rudarskih ležišta Samoborskog gorja, pa je već Dragutin Gorjanović-Kramberger 1894. izradio geološki zemljovid Samoborske gore i Žumberačke gore. U ovom poglavlju obrađene su i staklane Osredek i Karolina te dana sažeta povijest rudnika u Rudama, čije su pogone već ranije istraživali istaknuti povjesničari poput Mirosłave Despot i Nevena Budaka. O strukturi i prostornom rasporedu stanovništva grada od 1857. do 2011. članak je napisao najbolji autor te teme Dragutin Feletar. Prikazao je prirodno kretanje stanovništva, ali i promjene u prostornom rasporedu te kvalitativne značajke, s velikom pozornošću i u odnosu na Zagreb.

Poslije prvih 156 stranica na kojima su dana geografsko-demografska razmatranja prikazana je povijest grada i gradskog područja u kronološko-tematskom slijedu. O bogatoj povijesti i antici samoborskog kraja tekst je napisala Morena Žele, arheologinja specijalizirana za istraživanje Žumberka i Samoborskog gorja. Ona je u svome radu iskoristila i istraživanja Mirka Maleza, Staše Forenbachera, Zdenka Dukata, Nives Majnarić-Pandžić, Ivana Mirnika i mnogih drugih koji su se bavili ovim područjem i ovom temom. Stjepan Razum, stručnjak za crkvenu povijest, uspio je napisati izvrstan prilog o srednjem vijeku u samoborskom kraju, navodeći da je ime Samobor izvedeno od osobnog imena. Razum je obradio i srednjovjekovne gradove Okić, Lipovec i Samobor te prikazao razvoj samoborskog trgovišta do 1527, osvrnuvši se i na Breganu, Konščicu, Molvice, Otok, Podvrh, Rude, Strmec i Svetu Helenu. O Samoboru i okolici u ranom novom vijeku članak je napisao stručnjak za to vremensko razdoblje, Hrvoje Petrić, koji se dokazao i u povijesnim i u geografskim istraživanjima područja sjeverozapadne Hrvatske. Svoj je tekst Petrić napisao koristeći izvore što su nastajali od 16. stoljeća; napose se oslonio na publikacije *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, ali i na veliki povijesni rad Milana Langa *Samobor – narodni život i običaji* (Zagreb 1915) kao i na rad Vjekoslava Noršića *Samobor grad. Povijesne crte o njemu i njegovim gospodarima* (Samobor 1942) te literaturu objavljenu posljednjih nekoliko godina. Značaj Petrićeva teksta jest da u najvećoj mogućoj mjeri posvećuje pažnju životu stanovništva, požarima, bolestima i potresima, kao i prikazu grada prema starim geografskim kartama iz kojih je autor izvukao maksimalne spoznaje o životu mjesta u samoborskom kraju. Prema karti Petra Antuna Praunspbergera iz 1764. godine, Petrić je opisao utjecaj blizine Osmanskog Carstva, kao i uskoke na Žumberku. Osvrnuo se i na društvene promjene na samoborskim vlastelinstvima i samoborskom trgovištu te na različite sukobe. U posljednjem dijelu članka prikazao je i gospodarske promjene vezane uz poljoprivredu, promet, trgovinu i obrt te, vrlo detaljno, rudnik Rude. Autor je na kraju dao osvrt na obrazovanje i naveo istaknute kulturne stvaratelje tog doba.

O Samoboru i okolici od 1800. do 1914. piše Željko Holjevac. I on se osvrnuo na sve komponente povijesnog razvoja. U tom je vremenu Samobor bio povlašteno trgovište u okićkom distriktu ovokupskog kotara, tj. kotara između Save i Kupe unutar Zagrebačke županije kao središnje županije Hrvatske-Slavonije, gdje se Zagreb već počeo formirati kao metropola. Na čelu trgovišta bili su odlični suci, među kojima se na kraju feudalnog razdoblja isticao

skladatelj Ferdo Wiesner Livadić (od 1847. do 1850). Samoborčani su dosta naučili za vrijeme francuske vladavine od 1809. do kolovoza 1813. godine. Prema Francuzima su postupali diplomatski poput Dubrovčana, a usvojili su i ideju jednakosti svih ljudi pred zakonom. Pod francuskom upravom u vrijeme Ilirskih pokrajina sagrađena je cesta Bregana – Samobor – Sveta Nedelja – Kerestinec – Stupnik preko koje je povezana Ljubljana s Kostajnicom i Karlovcem. Time je bila izgrađena prometna veza zapad – istok. Godine 1822. svi su prekosavski krajevi vraćeni Kraljevini Hrvatskoj. Sudac je zakletvu polagao na „samoborskoj kajkavštini“ na kojoj je 1834. svoju molbu za mjesto pravnog savjetnika u samoborskom magistratu pisao i Ljudevit Gaj. Ovdje je 1833. Gaj spjevao i svoju glasovitu preporodnu budnicu „Još Hrvatska nij’ propala“. Kasnije su ilirci forsirali štokavštinu, a prosvjetitelji su se u Samoboru rado okupljali pa je tu često dolazio i Stanko Vraz koji se zaljubio u Gajevu nećakinju, poznatu „Ljubicu“ kojoj je u čast ispjevao svoje *Dulabije*. Od 1824. do 1828. godine građena je i zgrada samoborskog magistrata, koja još i danas služi svrsi. Europska revolucija 1848. donijela je velike promjene i Samoboru, pa je staro feudalno društvo zamijenjeno novim tekovinama modernog doba. Samobor je 19. kolovoza 1851. dobio modernu upravu. Međutim, tek s obnovom ustavnosti 1860. počeo je intenzivan stranački život, a književnik August Šenoa je prilikom otkrivanja spomenika narodnjaku Ivanu Perkoviću 30. rujna 1873. pohvalio Samoborčane. Godine 1851. za novog trgovišnog suca izabran je Ljudevit Smidhen, a Petar Očić i Antun Lovrenčić izabrani su u Hrvatski sabor. Intenzivan politički život nastavio se sve do Prvoga svjetskog rata, pri čemu je kotar Samobor doživio nekoliko strukturnih promjena. Dakako, Holjevac je ukazao na promjene, ali i na kontinuitet samoborskog društva, osobito onog u okolici. Uoči Prvoga svjetskog rata Samobor je uživao epitet idiličnog ljetovališnog mjesta, ali i mjesta dosta razvijenog obrtništva i industrije, među kojima staklana Wilhelmine Kulmer i Prva hrvatska tvornica štapova baruna Osvalda Allnocha u Bregani (osnovana 1883) te samoborska bakrana Franje Reiznera imaju istaknuto mjesto. Kvalitetne obrtničke usluge imale su korijen u cehovima ukinutima 1872. godine. Glavna željeznička pruga u tom je vremenu zaobišla Samobor, ali su Samoborčani spriječili gospodarsko nazadovanje otvorivši 16. siječnja 1901. vicinalnu prugu Samobor – Zagreb. To je ojačalo razvoj Samobora kao turističkog mjesta, a osjetilo se i na urbanističkom razvoju te izgradnji ljetnikovaca. Blizina Zagreba poticala je i razvoj sporta, pa je Hrvatsko planinarsko društvo iz Zagreba organiziralo 18. svibnja 1875. prvi izlet na Samoborsko gorje od Ruda na Oštrc i Okičku Plješivicu. Od 1893. u Samoboru djeluje i biciklističko društvo, a njeguju se i drugi sportovi te osnivaju brojna društva s raznim sadržajem. Prve novine tiskane su u Samoboru 21. rujna 1879. godine. Od 1904. izlazi *Samoborski list* koji registrira, ali i potiče gotovo sve aktivnosti na raznim poljima života. Holjevac je svoje poglavlje zaključio bilješkama o svakodnevici prikazavši socijalne probleme i bijedu u određenim vremenima. Budući da s Prvim svjetskim ratom prestaje daljnja uloga plemstva, Samoborčanin i književnik Milan Žegarac Peharnik napisao je izdvojeno poglavlje o plemstvu samoborskog područja.

Drugi svezak monografije obrađuje povijest Samobora od Prvoga svjetskog do završetka Domovinskog rata. Detaljno su prikazani i gotovo svi kulturno-povijesni spomenici Samobora i šire okolice, napose Žumberka.

Po istoj shemi kao i u prvoj knjizi Danijel Vojak obradio je samoborski kraj od 1914. do 1945. koristeći literaturu i brojne arhivske izvore. Cjelina koju promatra je samoborski kotar koji je imao četiri upravne općine: Podvrh, Samobor, Svetu Nedelju i Sv. Martin pod Okićem. Osim turizma, u ovom razdoblju značajnu ulogu imala je industrija. Na početku poglavlja

autor je detaljno opisao vrijeme Prvoga svjetskog rata sa svim njegovim nedaćama i velikim ljudskim gubicima koji su doveli do toga da je popis stanovništva 1921. iskazao na samoborskom području 23.358 stanovnika, tj. 295 stanovnika manje nego 1910. godine. Samobor je u međuratnom razdoblju ponovno napredovao usprkos teškim političkim prilikama i usprkos tome što nije proglašen gradom. Unutar jugoslavenske države Samobor je bio izložen istim trendovima kao i ostala mjesta u Hrvatskoj. Dominirala je Radićeva seljačka stranka, ali su se sklapali i drugi stranački blokovi koji su ukazivali na veliku nestabilnost. Ubojstvo komunističkih sekretara Janka Mišića, Mije i Slavka Oreškog 1929. pokazuje da je Samobor imao odlučujuće mjesto u nekim važnim povijesnim zbivanjima vezanima uz iskazivanje otpora vlastima. To u ovoj monografiji ipak nije dovoljno naglašeno. Samobor je i u tom vremenu živio od turizma i poljoprivrede, ali su se otvarali i mnogi industrijski pogoni. Svoju važnost zadržali su obrt i trgovina, za što je zaslužna Samoborska štedionica, osnovana još 1873. godine, koja nije bila obuhvaćena krizom tridesetih godina. Preko „samoborčeka“ Samobor je bio lako dostupan Zagrepčanima i obrnuto, pa je to osiguravalo dovoz poljoprivrednih proizvoda na zagrebački Dolac, ali i gostiju i planinara u Samobor. Samoborska društva priređivala su zabave i sportska natjecanja, a osobito se svečano proslavljao fašnik na osnovu tradicije još iz prve polovice 19. stoljeća. Samobor u međuraću dolazi na glas kao mjesto velike ljepote pa ga posjećuju i članovi kraljevske obitelji Karađorđević te bogatije građanstvo. Kupalište na Vugrinščaku bilo je vrlo poznato kao lječilište, a planinarske staze u okolici bile su na glasu. Mislim da isti autor ipak nije trebao obraditi i razdoblje Drugoga svjetskog rata. U tome je Vojak koristio uglavnom radove Zdravka Dizdara, zanemarivši da postoji i brojna objavljena i neobjavljena građa, koja se s kritičkim pristupom može koristiti. Među ostalim, tu su djela Ivana Jelića, koja zauzimaju istaknuto mjesto, pa se i osnivanje Komunističke partije Hrvatske 1937. i proboj iz logora Kerestinec 1941. moglo sagledati u drugačijem svjetlu. Bleiburg i Križni put 1945. su u knjizi detaljno obrađeni. U prosincu 1942. u spomen obilježavanja 700. godišnjice trgovišta Samobor izdana je zaslugom Ivica Sudnika i Jurja Kocijanića knjiga *Samobor*. Njih su dvojica radili i na osnivanju samoborskog muzeja te obnovi samoborske gradine izražavajući i na taj način nezadovoljstvo tadašnjim političkim stanjem.

Kao što je ranije interpolirano poglavlje o plemstvu, tako je sada interpolirano poglavlje o povijesti Crkve i duhovnog života na samoborsko-okičkom području do suvremenosti. To je tekst Stjepana Razuma, koji je opisao život katoličkih i grkokatoličkih župa i samostana, a na kraju tog poglavlja navedena su imena župnika te dan popis crkvenih objekata, što je sve obogaćeno slikovnim materijalom.

Petra Somek i Dragutin Feletar opisali su važnije objekte graditeljske baštine grada Samobora i okolice od romantike do kasne secesije. Tu je posebno vrijedna rekonstrukcija samoborske utvrde od 13. do 18. stoljeća te opisi pokušaja restauriranja, a vrijedne su i analize značajnih građanskih kuća, među kojima i gradske vijećnice što ju je gradio Bartol Felbinger. Obrađeni su kurije i dvorci, kuće uglednika i moćnika s opisom današnjeg stanja i očuvanom baštinom, među kojima treba spomenuti i kuriju Marton, gdje je 2003. otvoren prvi privatni muzej u Hrvatskoj s posebno vrijednom zbirkom porculana i stakla iz 18. i 19. stoljeća. U monografiji su objavljene i ilustracije skulptura Ferde Livadića, Stanka Vraza, Koče Racina i Ivica Sudnika pred Samoborskim muzejom, od kojih svaka odaje duh svoga vremena u stavu figure i odjeći. Na samoborskom se groblju nalaze spomenici koje su izradili poznati hrvatski kipari. S umjetničkog gledišta obrađeni su i crkveni objekti, kako oni u užoj gradskoj jezgri, tako i oni na širem području. Sve je to slikovno prikazano prije obnove i u sadašnjem stanju,

a posebna je pažnja dana kompleksu baroknog franjevačkog samostana i crkvi sv. Marije s početka 18. stoljeća. Crkvu je među ostalim ukrasio i barokni slikar France Jelovšek te Valentin Metzinger. Podno ruševina starog samoborskog grada smještena je barokizirana gotička kapela sv. Mihajla sa zanimljivim gotičkim svetištem i kustodijama. Obrađeni su i profani spomenici samoborske okolice sa srednjovjekovnom utvrdom Okić, koja je potpuno prilagođena brdovitom terenu. Opisane su i kurije u samoborskoj okolici, među kojima treba posebno istaknuti Balogove dvore u Samoborskom Lugu, koji se spominju još početkom 17. stoljeća. Od 1805. do 1862. bili su u vlasništvu obitelji Kulmer, a zatim ih je držao Kiepach, kojem je pripadala i kasnobarokna kurija u Bregani. Detaljno je obrađena župna crkva sv. Lenarda iz 1683. s obnovljenim franjevačkim samostanom u Kotarima na Plješivici. Crkva je bila zadužbina grofa Ladislava Erdödyja, pa je na antipediju prikaz lova iz vremena baroka. Glavni oltar u toj crkvi s likom Leonarda gradio je Dionizije Hoffer 1741. godine. Opisano je i nekoliko grkokatoličkih crkvenih objekata, među kojima crkva u Stojdragi te u Budinjaku otkriveni temelji kapele Sv. Petke. U ovome tekstu postoje izvjesna preklapanja s tekstom Stjepana Razuma.

Poglavlje o Samoboru i okolici u doba socijalizma od 1945. do 1990. napisali su Dragutin Feletar, Petar Feletar i Danijel Vojak. Obrađene su sve komponente tadašnje povijesti od razdoblja administrativno-centralističkog upravljanja do 1952. godine – snažna represija u vrijeme prvoga petogodišnjeg plana i sistem upravljanja u vremenu poboljšanih prilika do privredne reforme 1965, što je praćeno deagrarizacijom. Otvaranje Jugoslavije svijetu uslijedilo je od 1965. do 1979. godine. To razdoblje Dragutin Feletar nazvao je dobom intenzivne industrijalizacije i strukturnih društvenih promjena. Tada su na Šmidhenu otvoreni novi bazeni, a 1973. posjetio ih je i Josip Broz Tito. Kontinuitet partijskog jednonumlja nastavio se i poslije Ustava iz 1974, ali je ulazak u razdoblje krize pokazao da samoupravljanje nije uspjelo riješiti vitalne probleme društva usprkos sve razvijenijeg školstva i zdravstva. Godine 1986. u Samoboru je sagrađen novi srednjoškolski centar. Bogat i raznolik društveni, kulturni i sportski život grada i okolice bio je vezan uz društvene domove. Danijel Vojak je dao detaljan osvrt na gospodarski razvoj ističući da je i socijalistička vlast njegovala turizam kao važan dio samoborskog gospodarstva. Vlak „Samoborček“ je 1979. zamijenjen autobusima, čime je Samobor ostao bez značajne turističke atrakcije. Poteškoće oko opskrbe sirovinama i repromaterijalom, uz nestašicu energije i slabu stručnost, odrazili su se uskoro na svim granama gospodarstva, s time da se najvitalnije pokazalo obrtništvo. Ni otvaranje brojnih novih industrijskih pogona, većinom preseljenih iz Zagreba, nije bilo uspješno na dugo vrijeme jer su vanjski faktori utjecali i na velika samoborska poduzeća, koja su se borila s poteškoćama u samoupravljanju posljednjih godina socijalizma.

Jakša Raguž, stručnjak za vojnu povijest u Domovinskom ratu, obradio je to razdoblje na području Samobora. Kroz djelovanje 151. brigade, ali i druge vojne i policijske postrojbe Samobor je dao velik doprinos obrani Hrvatske. Detaljno je opisano zauzimanje samoborske vojarne JNA 7. listopada 1991, a navedena su i imena poginulih u ratu. Tijekom Domovinskog rata samoborski kraj dva je put raketiran, a izbjeglice su preplavile ovo područje, nastanivši se većinom u hotelu Šmidhen.

Posebnu pažnju zaslužuje zadnje poglavlje „Neke značajke razvoja grada Samobora od 1990. do 2010. godine“, koje je napisao Dragutin Feletar. Malo je autora koji bi ovu temu mogli obraditi tako jasno i kvalitetno. Poimenično su navedeni svi gradonačelnici (suci) Samobora od 1332. do 2010. godine, a i nekoliko drugih tabela sadrži značajne podatke o kretanjima zaposlenosti i nezaposlenosti. Navedeni su i nazivi svih poduzeća s dvadeset i više zaposlenih

2011. godine. Autor je ocijenio stanje gospodarstva i ukazao na mogućnosti razvoja i širenja turizma analizirajući faktore najvećih prednosti Samobora, među kojima treba navesti blizinu Zagreba u kojem je zaposlen velik broj ljudi iz Samobora.

Monografija je pisana jasno, pregledno i jednostavno, ali i sa znanstvenim pristupom te su autori ugradili u ovo djelo i svoje spoznaje do kojih su došli pišući o drugim krajevima i drugim gradovima. Ovu monografiju ne bi bilo moguće tako kvalitetno napisati da već ranije desetine istraživača raznih struka, danas nekih i zaboravljenih, nisu uložili golem trud da istraže pojedine segmente samoborske povijesti, od kojih je većina spomenuta u bilješkama i literaturi. Nažalost, na nekoliko mjesta ima propusta vezanih uz političku povijest komunista, ali se to vjerojatno nije ni htjelo istaknuti, iako mislim da radove pokojnoga Ivana Jelića ne bi trebalo zanemarivati. Osim toga, na više mjesta ima udvostručavanja teksta, objavljivanja istih slika, interpolacije tematskih poglavlja u poglavlja koja inače teku kronološkim slijedom i slično. Monografija je vrlo uspješno kolektivno djelo povjesničara i kulturnjaka mlađe generacije koji su obavili kvalitetan posao pod uredništvom Dragutina Feletara. Njegova se ruka osjeća u čitavoj monografiji. Knjiga je ilustrirana s oko 800 kvalitetnih, lijepih i vrijednih fotografija od kojih su mnoge u boji, a opremljena je i brojnim grafikonima i tabelama. Dodana je važnija literatura koja korisniku knjige pruža dodatne informacije i mogućnost za daljnji rad. Objavljeni su i kratki životopisi autora.

Sve u svemu, u pitanju je odlično napisana i odlično opremljena luksuzna monografija Samobora kakvu taj grad i zaslužuje.

Mira Kolar-Dimitrijević

Dalibor Čepulo (ur.), *Statut Paške općine. Statuta communitatis Pagi*, Matica hrvatska Pag i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Pag – Zagreb 2011, 478 str.

Knjigu otvara studija Miroslava Granića „Osamostaljenje Paške općine“ (str. 9-28). Težište autorova interesa je povijest Paga i njegovih odnosa sa Zadrom u XIV. i XV. stoljeću pod čijom je jurisdikcijom bio dugo vremena. Uz to se raspravlja o mletačkoj upravi u gradu.

Slijedi iscrpna studija „Pravna baština i društveno okruženje Paškog statuta“ (str. 29-117) urednika knjige Dalibora Čepula. Zahvaćene su mnogobrojne teme poput statutar-nog prava u srednjovjekovnoj Dalmaciji, organizacije vlasti na Pagu, pojedinih aspekata paškoga statutar-nog prava (obiteljskog, stvarnog, kaznenog i sl.) te gospodarstva (eksploatacija soli, poljoprivreda, stočarstvo, trgovina, ribarstvo i sl.). Autor svoje analize temelji na obimnoj literaturi, a od izvora uglavnom na tekstu Paškog statuta, stvarajući zanimljivu sliku onodobnog društva. Međutim, ponekad nedostaje šire osvrtanje na druge izvore. Tako se, primjerice, razmatrajući kazneno pravo, autor osvrće na odredbe koje su mletačke vlasti 1461. godine dodale Paškom kaznenom statutu (str. 107). Prvi njihov članak (str. 407) regulira pitanja kazne za krađu sitne stoke koju čine međusobno otočani Cresa-Osora, Raba, Paga i Krka. Autor nije usporedio taj članak s tekstom mletačkih naredbi (*secundum refformationes et ordines*) iz kolovoza 1349. o kažnjavanju tih i drugih prijestupa između spomenutih otoka (usp. Šime Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, knj. III, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. III, Zagreb 1872, dok. CCXX, str. 153-158). Usporedno, visina vrijednosti kazni izgledala bi ovako:

	1349.	1461.
ovca ili kastrat	20 malih solida	32 solida
koza (ili svinja)	16 malih solida	24 solida
janje	18 solida	16 solida
jare	8 malih solida	12 solida

U ovim tekstovima postoje i druge podudarnosti: počinitelj je trebao platiti dvostruku vrijednost počinjene štete, u sudskom postupku vjerovalo se prisegnutom pastiru ili vlasniku životinja, kao dokaz mogle su poslužiti označene kože ukradenih životinja i sl. U pogledu kažnjavanja osuđenika zanimljivo je upozoriti i na izmjene u vrijednostima počinjene štete. Na Pagu su stoljeće kasnije povećane vrijednosti štete za koje se dosuđuju drakonske kazne.

1349.		1461.	
iznad 60 solida (?)	Davljenje	100 libara malih denara	davljenje
od 20 do 60 solida	sakaćenje tj. odsijecanje stopala	od 50 do 100 libara	odsijecanje stopala
do 20 solida	bičevanje i žigosanje	do 50 libara	bičevanje i žigosanje
Rok za plaćanje kazne bio je osam dana. Kod neplaćanja kažnjavalo se kako je navedeno.			

Usporedbom tih i drugih ranijih odredbi iz izvora (neovisnih o tekstu statuta) može se pratiti kontinuitet nekih pravnih običaja te njihove kasnije modifikacije, u ovom slučaju, u visinama novčanih iznosa počinjene štete.

Nella Lonza u studiji „Tri slike o Paškom statutu: starije paško pravo, tiskanje Statuta i rukopisni dodatci (14.-17. stoljeće)“ (str. 119-143) upozorava na rukopise, dodatke i tiskane verzije statuta. Uz to osvrće se i na druge sačuvane izvore te tako daje potpunu i iscrpnu sliku brojnih pitanja vezanih uz sam statut. Iznimno je vrijedno autoričino popisivanje i osvrtno vrijeme slavljenja pojedinih blagdana koji se navode u tekstu statuta.

„Jezične osobitosti Paškog statuta“ (str. 145-153) predmet su istraživanja Roberta Leljaka. U ovoj studiji autor se bavi grafijom i fonetskim osobitostima te specifičnostima morfologije, sintakse, leksika i frazeologije latinskog jezika u statutu.

Jezgru knjige čini, razumije se, tekst statuta s prijevodom, koji su zajednički napisali Robert Leljak i Nella Lonza (str. 159-449). Izvorni tekst statuta donosi se tako da je tiskana preslika njegove tiskane stranice, dok je na usporednoj stranici postavljen prijevod teksta. Na taj način korisnik može izravno pratiti izvorni tekst i njegov prijevod.

Nakon teksta statuta slijedi iznimno vrijedna studija Nelle Lonze „Novčane jedinice i mjere spomenute u Paškom statutu“ (str. 451-453), koja pomaže u razumijevanju pojedinih članaka teksta statuta gdje se navode novčane kazne, mjere i sl.

Kazala (imena mjesta i etnonima, osobnih i svetačkih imena) sastavili su Nella Lonza i Robert Leljak. Sporadično su uz pojedine studije tiskani slikovni prilozi (nacrti, slike i sl.) preuzeti iz rukopisa Marka Laura Ruića iz 1779. godine koje izvrsno nadopunjuju tekst.

Ovdje prikazana knjiga ispunila je prazninu hrvatske historiografije vezanu uz srednjovjekovni Pag, tj. kritičko izdanje njegova tiskanog statuta. Popratne studije i izvrstan prijevod svakako će pridonijeti boljem upoznavanju srednjovjekovne paške prošlosti. S druge strane,

budućim istraživačima povijesti i prava preostaje rad na prijeko potrebnim suvremenim kritičkim izdanjima statuta Krka i Cresa-Osora (oba pisana latinskim jezikom).

Ozren Kosanović

Nella Lonza, Jakov Jelinčić (ur.), *Vodnjanski statut. Statuto di Dignano MCDXCII, Grad Vodnjan i Državni arhiv u Pazinu, Vodnjan-Dignano 2010, 574 str.*

Pod uredništvom Nelle Lonze i Jakova Jelinčića u ediciji *Kolana od statuti* Državnog arhiva u Pazinu (čiji je urednik Neven Budak) kao druga knjiga tiskan je 2010. Vodnjanski statut. Svaka studija popraćena je paralelnim prijevodom na talijanski jezik.

Knjigu otvara Jakov Jelinčić tekstom „Osnovna obilježja Vodnjanskog statuta“ (str. 9-33). Autor upozorava kako se izvorni tekst statuta iz 1492. pisan latinskim jezikom i čuvan u Vodnjanu zagubio, vjerojatno sredinom prošlog stoljeća. Sačuvani su kasniji prijevodi na talijanski jezik, i to njihovih osam rukopisa. Jelinčić se ukratko osvrće na diplomatske osobitosti svakoga od njih te ih datira, a upozorava i na osobitosti jezika u postojećim rukopisima.

Slijedi tekst Miroslava Bertoše „Habitat u pokretu i apoteoza obilja. Monografski prikaz prošlosti Vodnjana, južnoistarskog trgovišta“ (str. 34-82). Jezgru autorova rada čini promatranje povijesnih procesa i društva Vodnjanštine tijekom kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Pri tome se s nekim podacima dotiče i XIX. stoljeća. Također, autor se osvrće na neke ključne trenutke i iz starije prošlosti (prvo spominjanje u izvorima, zbivanja iz XIII. i XIV. stoljeća i sl.). U pogledu povijesti novoga vijeka posebnu pažnju posvećuje protestantima, migracijama, zdravstvenim prilikama, gospodarstvu i kulturi.

Slijedi analiza „Vodnjanski statut u pravnom krajobrazu istarskoga kasnog srednjovjekovlja“ (str. 84-167) iz pera Nelle Lonze. Autorica upozorava na ograničenja statuta kao povijesnog izvora i okolnosti nastanka novog Vodnjanskog statuta 1492. godine. U analizi se bavi strukturom vlasti, odnosima crkve i Mlečana, pitanjima kaznenog, obiteljskog, stvarnog i drugih prava. Međutim, njezina analiza nije samo formalno tumačenje pojedinih odredbi statuta, već postavljanje njihovih normi u kontekst tadašnje društvene stvarnosti u Vodnjanu. Uz to tumačenje se uvijek vrši tako da se nastoji pojasniti pravo susjednih područja i okolnosti uslijed kojih se pojedina rješenja formiraju. Autorica vjerno prikazuje kako vodnjanski pravni sustav nije različit od drugih istarskih općina već je, kao i oni, nastavak duge pravne tradicije.

Četvrti prilog je rad iste autorice, a nosi naslov „Novčane jedinice i mjere spomenute u Vodnjanskom statutu“ (str. 168-173). Daju se opće napomene o novčanom sustavu, mjerama za dužinu, površinu, težinu (uključujući i šuplje mjere).

Nakon ovih studija donosi se preslika izvornika statuta (str. 174-322) koji se čuva pod signaturom EE 18 u Gradskoj knjižnici Attilio Hortis u Trstu. Transkripciju statuta napravili su Jakov Jelinčić i Marino Manin, dok je popratni paralelni prijevod djelo Nelle Lonze (str. 323-508).

Knjizi su priložena brojna kazala: stvarno, mjesta, osoba i svetih imena. Priloženi su sažeci na engleskom, njemačkom, francuskom, slovenskom i ruskom jeziku, a sve zatvara bibliografija korištenih izvora i literature.

Prikazana knjiga je ispunila prazninu hrvatske historiografije o srednjovjekovnoj Istri, a posebice kada je riječ o objavljivanju izvora. Kao i prva knjiga edicije *Kolana od statuti*, ovaj svezak ima pozornosti vrijednu reprodukciju prijepisa statuta, kao i njegovu transkripciju i

prijevod. Iznimna stručnost koju su pri tome pokazali Jakov Jelinčić, Marino Manin i Nella Lonza jamstvo su da će je proučavati svi zainteresirani za istarsku prošlost.

Ozren Kosanović

Marko Rimac – Goran Mladineo, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine; Drugi dio: Srednji kotar*, Državni arhiv u Zadru, Zadar 2011, 239 str.

Državni arhiv u Zadru objavio je 2011. godine drugi svezak trilogije *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine* Marka Rimca i Gorana Mladinea, koji obuhvaća srednji dio mletačkog *Contado di Zara*. Bio je to dio teritorija tzv. Nove stečevine, koju su Mlečani osvojili u Morejskom ratu protiv Osmanlija, ali su ga upravno odvojili od novostečenog područja i dali mu vlastitu samoupravu, naravno pod nadzorom i ingerencijom zadarskog kneza.

Knjiga donosi cjelovite katastarske mape i izvatke iz katastra petnaest tadašnjih sela koja su, u mletačkoj podjeli Zadarskog okružja, pripadala Srednjem kotaru. Te karte pružaju detaljan uvid u krajobraz zadarskog zaleđa s početka 18. stoljeća, ali odražavaju u prvom redu izgled tog područja pod Osmanlijama, dok se brojne kasnije promjene u njima uopće ne vide. Autori zaključuju da su ovi katastarski zahvati nastali prvenstveno zbog stabilizacije mletačke vlasti na novostečenom području i uspostave krajine prema Osmanskom Carstvu, a u manjoj mjeri zbog reguliranja vlasničkih odnosa, poboljšanja uvjeta života, gospodarskih razloga, melioracije tla i sl. Međutim, razmotrimo li ovaj mletački katastar u kontekstu njegova vremena, zaključit ćemo kako ipak nije nastao samo da bi se utvrdila granica prema susjednim Osmanlijama. Naime, mletačke su vlasti premjeravale zemlju i kako bi je dodjeljivale novonaseljenim Morlacima te kako bi potom oporezivale vlasnike i zakupce zemlje, a popisivanjem stanovništva zasigurno se nastojalo utvrditi i ljudske gubitke u mletačko-osmanskim ratovima. Stoga su, zaključuju autori, razlozi za mjerenja tla i popisivanje stanovništva višestruki, no osnovni im je cilj ipak bilo poboljšanje vojnokrajiskog sustava.

Knjiga je, dakle, u prvom redu vrijedan izvor geografskih i kartografskih podataka, nezao-bilaznih u istraživanjima toponimije zadarskog zaleđa u ranomoderno doba. Osim toga, knjiga ujedno predstavlja i vrijedan doprinos istraživanjima demografskog razvoja zadarskog okružja, a autori se, razlažući sliku onodobnog društva, posebno osvrću na migracijska gibanja Morlaka u zadarsko zaleđe nakon potiskivanja Osmanlija. Osim demografskog rasta i promjena u etničkoj strukturi društva, razmatraju i vjersku sliku te religijske odnose stanovništva na području Nove stečevine, a naposljetku analiziraju i ekonomski te socijalni kontekst ovog katastra.

Brojne, gore navedene geografske, demografske, ekonomske pa i sociološke podatke autori zbirno donose u katastiku kojeg ipak nisu sastavili u obliku jedinstvene tablice, već u više njih, tako da se svaka tablica odnosi na pojedino selo Srednjeg kotara Zadarskog okružja. U njima autori donose površine privatnih, komunalnih i javnih zemalja u Srednjem kotaru te broj stanovnika i stanje stočnog fonda, a sve u originalnoj transkripciji s talijanskog jezika i njegova mletačkog idioma uz prijevod osobnih imena i toponima na hrvatski jezik. Ovi su podaci, stoga, vrijedan doprinos istraživanju prostora i društva Zadarskog okružja u ranom novom vijeku, a nesumnjivo će pridonijeti i boljem poznavanju svakodnevnih uvjeta života, ekonomskih činitelja te ekohistorijskih značajki ovoga prostora.

Tonija Andrić

Miloš Krpan, *Izabrani spisi*, uredio Dejan Dedić, DAF, Zagreb 2010, 263 str.

Iako su neki autori već napisali kraće i vrijedne prikaze o povijesti anarhizma u Hrvatskoj, analiza spomenute pojave i njezinog širenja na ovim prostorima uglavnom je lišena historio-grafske elaboracije i uklapanja u širi, međunarodni kontekst. Interes za takvom problematikom unazad nekoliko godina nesumnjivo postoji, no niti jedna knjiga na temu povijesti anarhizma u Hrvatskoj do sada nije napisana i objavljena. Izbor spisa slavonskog učitelja i jednog od rijetkih javno deklariranih, ovdašnjih anarhista iz, možemo reći, „klasične epohe“ ove radikalne crveno-crne ideje, Miloša Krpana, donekle mijenja situaciju. Zagrebačka izdavačka kuća DAF, inače okrenuta objavljivanju naslova koji se mogu svrstati u domenu anarhističke društveno-političke teorije u rasponu od klasičnih tekstova do radova suvremenih autora, 2010. godine pod uredništvom Dejana Dedića izdala je kompilaciju Krpanovih novinskih članaka i eseja napisanih između 1893. i 1924. godine, uz predgovor filozofa Hrvoja Jurića te još nekoliko priloga, poput rada povjesničara Ivana Kovačevića o Krpanovom pokušaju osnivanja anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku kraj Slavnskog Broda. Prilikom istraživanja korišten je solidan bibliografski korpus (dnevni listovi, monografije, znanstveni članci itd.), a radilo se na arhivskoj građi dostupnoj u Arhivu Psihijatrijske bolnice Vrapče i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Prije nego što se osvrnemo na Krpanov život i djelo, potrebno je nekoliko riječi posvetiti samom anarhizmu u kontekstu hrvatske povijesti. Naime, evidentno je kako su kroz veći dio druge polovice 20. stoljeća jugoslavenski povjesničari pažnju usmjeravali prema proučavanju radničkih pokreta na ovim prostorima, pri čemu su pojmovi poput *anarhizma* i *anarhista* uvijek bili negdje na marginama, prepuštajući primat dominantnoj marksističkoj prizmi tumačenja radničkih akcija, borbe protiv fašizma itd. To je i razumljivo s obzirom na genezu ideološkog sukoba marksističke i anarhističke socijalističke struje, sukoba čije korijenje djelomično seže do razilaženja između Pierra-Jospeha Proudhona i Karla Marxa tamo još 1846. i njihove korespondencije, te Marxovog objavljivanja *Bijede filozofije* godinu dana kasnije. Sve je kulminiralo dolaskom Mihaila Bakunjinna na scenu, te konfrontacijama unutar Prve Internacionalne, a napose Oktobarskom revolucijom, anarhističkim nastojanjima Nestora Makhna u Ukrajini, Španjolskim građanskim ratom itd. Marksizam je bio poput sinonima za znanstvenu egzaktnost, a anarhizam se prema mišljenju njegovih protivnika gubio u utopijskim vodama buržajske dekadencije. U knjizi *Marksizam i anarhizam* (1985), primjera radi, Stevo Nikić anarhističku ideju svodi na razinu idealizma koji zagovara apsolutno oslobođenje što je, prema Nikićevim riječima, njegova „jedina (ali) sterilna plemenitost“. Usporedno s gore spomenutim događanjima, fragmenti anarhizma na području današnje Hrvatske ostavili su manji trag, no kao takvi i dalje su shvaćeni kao kuriozitet povijesti, zanemarena egzotična pojava. Uostalom, što znamo o susretu hrvatskih delegata s Bakunjinom, čovjekom kojeg je povjesničar George Woodcock nazvao „vjerojatno najvećim romantičnim revolucionarnom političke prošlosti“, na praškom kongresu u lipnju 1848. godine? Znamo li tko su bili Hrvati koji su participirali u aktivnostima Pariške komune 1871. godine? Koja je bila njihova uloga? Kako su skončali? Tko je napisao više od dva-tri reda o anarhističkim gibanjima među hrvatskim radništvom krajem 19. i početkom 20. stoljeća u vihoru industrijske revolucije? Odakle su dolazili agitatori anarhista i koje su ideje propagirali? Tko se pozabavio odjekom fenomena „propagande djelom“ na našim prostorima? Tko može rekonstruirati životnu sliku Stjepana Fabijanovića, hrvatskog anarhista i emigranta u SAD koji je bio u živoj prepisci s Emmom Goldman, vjerojatno najpoznatijom

anarhistkinjom ikada, te Maxom Nettlauom, jednim od prvih povjesničara anarhizma? Tko su bili hrvatski anarhisti u Španjolskom građanskom ratu? Znači li nam išta ime Nikole Turčinovića? Nažalost, na rijetko koje postavljeno pitanje možemo odgovoriti potvrdno. Bez obzira na to, ne bi bilo korektno reći kako ne postoji povijest anarhizma u Hrvatskoj. Ona postoji, iako u komadićima i bez stanovitog kontinuiteta, i to kao *terra incognita* hrvatske historiografije.

Značaj Miloša Krpana za povijest anarhizma u Hrvatskoj prije svega očituje se u njegovom otvorenom pozivanju na anarhokomunizam i pokušaju osnivanja anarhističke kolonije u okolici Slavonskog Broda početkom 20. stoljeća. Osim toga, u svojim tekstovima Krpan se referira na anarhiste poput Kropotkina i Reclusa te održava kontakte s istomišljenicima iz drugih zemalja. Isto tako, jednom prigodom Bakunjina, Kropotkina i Tolstoja naziva „socijalističkim prvcima“, što nam daje za naslutiti kako je bio upoznat s njihovim djelima (*Izabrani spisi*, str. 165). K tome, slovi za obrazovanog čovjeka koji je mnogo putovao i vidio svijeta. Ipak, nemoguće ga je u potpunosti označiti kao anarhista budući da se u određenim razdobljima deklarira i kao socijaldemokrat pa čak i štovatelj lika i djela Ante Starčevića. Tako je u članku iz 1895. godine istupio na donekle specifičan način; hvalio je Starčevića nazvavši ga „sjajnim meteorom“, u kontekstu suprotstavljanja političkoj korupciji i zalaganja za potrebite („... dielio novčane podpore od svoje plaće djeci svojih kolega činovnika“), a u istom tekstu veličao je i slavnog francuskog geografa i anarhista Reclusa za kojeg piše kako je ovaj „duševni predstavnik i štitnik sirotinje“. Krpan se pritom suprotstavlja onima koji Reclusa nazivaju „plašilom anarhizma“ (str. 43). Sve u svemu, poznato je da je za života Krpan djelovao kao član socijalističkih, komunističkih i socijaldemokratskih partija. Možda bi ga upravo zato najispravnije bilo nazvati humanistom, kozmopolitom i revolucionarom, koliko god ovi termini bili široki i otvoreni raznim interpretacijama. U prilog tome ide i izvadak iz Krpanovog dosjea iz Psihijatrijske bolnice Vrapče (krajem 19. stoljeća Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu): „Duševni abnormalitet takvog čovjeka netreba biti napadan njegovoj okolici, dapače taj čovjek može biti radi svojih ideja i nazora smatran vrlo učenim i genialnim čovjekoljubom i boriocem za poboljšanje ljudskih prilika. Ovakovi paranoiци bili su mnogi proroci, vodje revolucionarnih preokreta, utemeljitelji novih religioznih sekta, vodje seljačkih buna, itd. Ovakovi ljudi osjećaju se već od svoje mladosti pozvanima da postanu nešto velikoga. Najprije promatraju narav i odnošaje ljudske, uče i čitaju vrlo mnogo, postaju nezadovoljni sa postojećim odnošajima, svojima i drugih ljudi, te hoće da svojim izvanrednim požrtvovnim radom i plamtećim govorom poboljšaju stanje ljudsko u smislu svojih novih ideja, te bivaju obožavani i uzveličani. Da postignu takozvanu popularnost moraju se pokazati nesebičnim i mukotrpnim, jer drugačije nemogu steći ljubavi iz nižih slojevih na koje se oslanjaju i u kojih svoje obožavatelje nalaze.“ (str. 11).

Rođen 27. srpnja 1862. godine u mjestu Lipe kod Gospića u siromašnoj seljačkoj obitelji, Krpan se obrazovao u Gospiću i Petrinji. Proputovao je Palestinu, Egipat, SAD, Kanadu, Njemačku, Francusku, Belgiju i Englesku, te je tako ostvario svoje prve međunarodne kontakte. Kao učitelj zaposlio se u Duboviku, malenom selu u okolici Slavonskog Broda, gdje je ubrzo došao na glas kao neformalni pučki pravobranitelj. Aktivirao se u Khuenovo vrijeme te je zbog svog zalaganja za sirotinju i borbu protiv društvene nepravde zadobio simpatije sumještana. „Koliko je puta Krpan bio u zatvoru, to se ne zna. Ako su raspisani izbori, on je u zatvoru. Održava li se kakva manifestacija, ako na njoj nema Krpana, on je u pritvoru, a ako se govora o štrajku, ako se među radnicima komeša zbog malih nadnica, znade se – Krpan je opet nešto skovao. Sve se ovo smatralo velikim grijehom i Krpana bi predveli kotarskom predstojni-

ku, i on bi se opet našao u zatvoru. Poslije nekoliko dana pozvao bi Krpana predstojnik preda se, korio bi ga i nagovarao, da prestane raditi među radnicima, a Krpan bi otresito odbrusio predstojniku i ovaj bi ga ponovno poslao u zatvor“, napisao je 1950. godine Marijan Makovac.

Krpan često objavljuje svoje tekstove i to u različitim tiskovinama. Godine 1894. u *Slobodi* piše: „Niemci kažu, da u Beču i Berlinu ima više socijalista nego novaca. Kod nas pako u Slavoniji nije tako, ovdje ima više spiritusa nego socijalista“. Zatim izvještava o teškom stanju šumskih radnika koji su prisiljeni seliti se trbuhom za kruhom u SAD te prenosi vijesti o održavanju radničkih skupština na kojima ponekad i sam sudjeluje kao govornik (str. 13-16). U svojim člancima vrlo često spominje sljedeću rečenicu: „Sirotinjo ako ćeš si pomoći pouzdaj se u se i u svoje kljuse“ (str. 19).

Krpan koristi različite pseudonime, a u jednom nizu članaka, svojevrsnih putopisa iz SAD-a, objavljenih krajem 1895. i početkom 1896. godine u *Posavskoj Hrvatskoj*, potpisuje se kao Stevo Lucić iz Londona. Krpan je navodno bio u prepisci s istoimenim anarhistom s prebivalištem u Londonu, no nije poznato zašto je uzeo njegovo ime prilikom pisanja ovih tekstova (str. 39-73).

U članku iz 1895. Krpan piše kako se ondašnje društvo zgraža nad anarhizmom te da su ljudi utonuli u sebičnost i posvetili se samo uživanju i modi (str. 43).

Godine 1897. Krpan je uhićen zajedno s još nekoliko ljudi te je proveo četiri mjeseca u pritvoru prije nego što je protiv njega podignuta optužnica, a ona se odnosila na „zločinstvo pokušnog zavedenja na veleizdaju, na zločinstvo uvriede članova carske i kraljevske kuće, zločinstvo smetanja javnog mira te zločinstvo smetanja vjerozakona“. Nakon što se Krpanov branitelj, dr. Josip Frank, pozvao na neubrojivost svog klijenta, Krpan je oslobođen optužbi i upućen na promatranje u Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu. Tada nastaju zanimljivi tekstovi kojima se nastojalo postaviti dijagnozu Krpanovog „stanja“. Psihijatri pišu da je on „gledao kako se jedni valjaju u bogatstvu i slasti, dočim sirotinja pogiba od nevolje. Zato se je on uvijek zauzimao za sirotinju za pravo i pravednost i govorio proti lihvarom i popovom, koji su tonuli u bezpuću zemaljskih dobara...“ Ističe se kako je Krpan bio spreman na svaku žrtvu (str. 249).

Nakon dva mjeseca promatranja Krpan je pušten kući, no s obzirom na nove progone odlazi u Beč i Zürich gdje surađuje s nekoliko listova. Krajem 1898. godine vraća se u Dubovik, ali nakon sukoba s novim seoskim učiteljem, koji je postavljen kao njegova zamjena, ponovno završava u bolnici u Stenjevcu. Kada je u travnju 1899. godine pušten iz bolnice službeno je umirovljen. Budući da je izgubio pravo živjeti u učiteljskom stanu, Krpan se odlučio nastaniti na zemljištu udaljenom dva kilometra od Dubovika, gdje je nešto kasnije pokušao osnovati svoju koloniju. Važno je spomenuti da Krpan tada često odlazi u Bosanski Brod gdje se sastaje s istomišljenicima i širi svoje ideje.

Godine 1901. piše o teškom društveno-gospodarskom stanju i lihvarima u Slavanskom Brodu, te pritom iznosi kritiku katoličkog klera: „A što na to naši duhovni pastiri? Oni mjesto da ove neljude žigosaju svakom prigodom, sklapaju s njima prijateljstvo i izborne saveze, pa svi skupa svaljuju narodne nesreće na *bezbožne i buntovne* socijaliste. Jadnici neće da vide, da su odurne lopovštine počeli socijalisti na dan svjetla iznašati, pa zato ih je narod počeo smatrati pravim svojim zatočnicima...“ Na kraju teksta objavljenog u *Slobodi* potpisuje se kao *Oguljeni seljak* (str. 82).

Iako je u službenim dokumentima pisalo da se Krpan nakon umirovljenja bavio ratarstvom, on je i dalje bio aktivan u agitiranju i organiziranju seljaka i radnika. Bio je jedan od

organizatora prosvjeda u svibnju 1903. godine u Brodu na kojima je sudjelovalo pedeset do šezdeset ljudi. Nakon toga je, naravno, uhićen. Poslije pada Khuena Hedervarya radnički pokret jača u Slavoniji; Krpan organizira radnike, potiče ih na štrajkove, odlazi u okolna sela i drži govore. U kolovozu 1906. godine Krpan je sudjelovao u štrajku radnika brodske Parne Pilane d.d. koji je trajao petnaest dana i završio neuspjehom. Godine 1907. proglašen je generalni štrajk u Brodu s istaknutim zahtjevima radnika za desetosatni radni dan, reguliranje nadnice, plaćanje prekovremenog rada, te priznanje radničke organizacije i 1. svibnja. I u ovom štrajku važna je uloga Miloša Krpana koji je kao i u štrajku prethodne godine isticao anarhosindikalističku ideju generalnog štrajka te metodu direktne akcije. Zbog razilaženja među radnicima štrajk nije uspio.

Osobni život Miloša Krpana obilježen je obiteljskim tragedijama. Petogodišnja kći umire 1896. godine, u desetoj godini 1903. umire mu sin Miloš, a 1909. od tuberkuloze i dvadesetogodišnja kći Sofija. Nakon smrti supruge, Krpan se ponovno oženio i dobio dvoje djece. U srpnju 1909. godine Krpan stupa u vezu s bečkom grupom anarhista iz Općeg sindikalnog saveza za Donju Austriju i javlja o svojoj namjeri da osnuje anarhokomunističku koloniju. U prvom pismu Krpan piše:

„Poštovani drugovi! / Ne poznajem dobro Vas, a niti Vi poznajete moj jezik. Ali mi se razumijemo u našim obostranim željama i nadama. Ovdje leži siguran znak bratstva i solidarnosti svih naroda. / Ja sam komunistički anarhist. / Za vrijeme bana Khuena Hedervarya bio sam zbog anarhizma dva puta u zatvoru i isto toliko puta u duševnoj bolnici, zatim kao normalan otpušten i opet vraćen mom prijašnjem pozivu učitelja. Studije (filozofiju i ekonomiju) završio sam kao slušalac i bjegunac u Americi, Engleskoj, Francuskoj, Švicarskoj i Njemačkoj. / Sada sam u Slavoniji, 15 km daleko od Broda na Savi. Već deset godina radim dan i noć na osnivanju jedne anarhističko-komunističke kolonije. Posjedujem šest katastarskih jutara zemljišta, stoku i zgrade. Moja djeca su umrla i sada sam sa svojom ženom. Pošaljite mi jednog odraslog mladića kao druga ili sina ili jednu odraslu djevojku kao kćerku. Ako se ovi mladi smjeste kod mene i žele sudjelovati u zajedničkim poljoprivrednim radovima, ja ću s njima postupati kao sa svojom djecom, braćom i sestrama i nasljednicima. / Kod nas u Hrvatskoj ne znam nikoga tko bi shvatio moje ideje. / Sa bratskim pozdravom / Miloš Krpan / Dubovik, kraj Broda n/S Hrvatska“ (str. 243)

U listopadu 1909. godine objavljuje tekst o osnivanju tzv. tolstojevih kolonija u SAD-u, Meksiku i Europi. „U komunističkim naselbinama vidio sam čim plemenitiji njezini članovi i poznanu vrijednost korisnog rada, tim i zadruga bolje uspjeva. Gdje se u tim naselbinama složiše sebičnjaci, da izrabe ostale članove, kao trutovi pčele radilice, tud je došlo do trvenja, ubojstva i konačnog razsula“, piše Krpan (str. 166). Tada je ujedno bio i prilično kritičan prema državi. „Sa državom stupi medju ljude i nejednakost: zapovjedajući i poslušni: heloti, robovi, parije, raja, fukara, svjetina i aristokracija“, zapisao je (str. 164).

Na Krpanov oglas javilo se tijekom 1909. i 1910. godine pet anarhista, tri muškarca i dvije žene. Troje stanovnika kolonije došlo je iz Švicarske, a još nekoliko obitelji izrazilo je želju za doseljnjem. U vrijeme Prvog svjetskog Krpan se drži svojih antimilitarističkih uvjerenja te umire na Salaš-Dilju 23. studenog 1931. godine. Pred kraj Drugog svjetskog rata svi stanovnici napuštaju njegovu koloniju koja tada prestaje postojati.

Iako je kod Krpana ideološka neodređenost bila izvjesna, jasno su izraženi utjecaji anarhosindikalizma, anarhokomunizma i kršćanskog anarhizma, što ga čini iznimno zanimljivom figurom radničkog pokreta u Slavoniji. *Izabrani spisi* predstavljaju važnu zbirku tekstova široj

javnosti uglavnom nepoznate osobe, čovjeka s čijeg je djela potrebno skinuti debeli sloj prašine kako bismo iz jedne drugačije perspektive sagledali socijalnu povijest Hrvatske u dinamičnom razdoblju prijelaza iz 19. u 20. stoljeće. Dodatni poticaj za iščitavanje Krpanovih eseja može biti i neosporna autorova pronicljivost, ogorčenje i sarkazam kojima secira onovremene društveno-političke pojave. Isti komentari u određenom kontekstu mogli bi se primijeniti i kao svojevrsna kritika suvremene parlamentarne demokracije i neoliberalnog kapitalizma sa svim njihovim implikacijama, odnosno vremena u kojem radnička pitanja ponovno predstavljaju gorući izazov.

Luka Pejić

Mario Strecha, *Katoličko pravaštvo. Politički katolicizam u Banskoj Hrvatskoj u predečerje Prvoga svjetskog rata (1904-1910), Srednja Europa, Zagreb 2011, 375 str.*

Monografija *Katoličko pravaštvo* predstavlja rekonstrukciju politike malobrojne skupine mlađeg svećenstva i laika koja se okupljala oko prvog ekskluzivno katoličkog političkog glasila *Hrvatstvo* u razdoblju od 1904. do 1910. godine. Bilo je to vrijeme koje je obilježila kriza dualizma i iznimno složena dinamika u hrvatskom političkom prostoru. Skupina oko *Hrvatstva*, koju su protivnici katkad pogrdno nazivali *furtimaši*, zastupala je katoličko pravaštvo, političku ideologiju koja vuče korijene iz političkog katolicizma. Ova knjiga logičan je nastavak autorovih ranijih istraživanja hrvatskog političkog katolicizma (pri čemu valja posebice istaknuti monografiju *Katoličko hrvatstvo*, koja je objavljena 1997. godine).

Monografija je podijeljena u poglavlja, od kojih svako opisuje i analizira djelatnost skupine oko *Hrvatstva* u određenom vremenskom periodu, prateći pritom ocjene političkih događaja koje su objavljene u listu *Hrvatstvo*, kao i brojne polemike koje je ona vodila sa zastupnicima drugih političkih grupacija u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Spomenute periode autor je odredio na temelju važnih političkih događaja koji su se tada zbivali u Austro-Ugarskoj (npr. kriza dualizma, stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije itd.).

U predgovoru je ukratko prikazana geneza katoličkog pravaštva. Razumljivo je stoga da je najprije opisan razvoj ideje političkog katolicizma, koja se u Banskoj Hrvatskoj počela oblikovati potkraj 19. stoljeća, u obliku ideologije *katoličkog hrvatstva*. Spomenuta ideja, čiji je glavni ideolog bio Stjepan Korenić, polazila je od shvaćanja da je katolicizam jedno od osnovnih obilježja hrvatstva, zbog čega može imati snažnu ulogu u nacionalnoj integraciji. Drugim riječima, prema tom bi shvaćanju obrana vjersko-crkvenih interesa bila u stanju nadići ne samo teritorijalnu podijeljenost hrvatske nacije, već i njenu sve izraženiju političko-socijalnu fragmentaciju. Stoga su zastupnici katoličkog hrvatstva zahtijevali desekularizaciju hrvatskog društva, uz istovremenu reintegraciju hrvatske nacije na katoličkoj osnovi. Prema njima, hrvatski bi biskupi trebali direktno sudjelovati u hrvatskoj politici ili čak imati u njoj glavnu riječ. Međutim, oni su se protivili osnivanju katoličke stranke, kao i ideji da se hrvatski katolički pokret veže uz bilo koju od već postojećih političkih grupacija. Smatrali su da bi se time unio razdor među katolike, što bi samo sputavalo planiranu rekristijanizaciju društva.

Ideologija katoličkog hrvatstva formalno je inaugurirana na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu u Zagrebu 1900. godine, a njeni su pobornici kao neposredne ciljeve istaknuli sprečavanje moguće liberalne crkveno-političke reforme, gušenje središta sekularizacijskih nasto-

janja u Banskoj Hrvatskoj te nastojanje da se uslijed krize dualizma ponovno otvori hrvatsko pitanje.

Autor zatim ukratko analizira uzroke neuspjeha politike katoličkog hrvatstva na izborima u Banskoj Hrvatskoj 1901. godine, čiji su eksponenti tada bile Neodvisna narodna stranka i matica Stranke prava.

Nakon predgovora slijedi prikaz okolnosti pod kojima je nastao politički program skupine pobornika političkog katolicizma u njegovoj hrvatskoj varijanti – katoličkom pravaštvu. Nakon spomenutog neuspjeha katoličkog hrvatstva na izborima te zaoštavanje krize dualizma početkom 20. stoljeća, situacija se počela mijenjati u korist borbenog katoličkog ekskluzivizma kakvo je od 1903. dalje zagovarao krčki biskup Antun Mahnić. On je, za razliku od Korenića, bio spreman ući u sukob s hrvatskom inteligencijom zbog svoga shvaćanja da nacionalna pripadnost u hijerarhiji ideja predstavlja „nižu“ kategoriju od vjerske. Jedan od razloga zašto je ovakva politika prevladala upravo te godine autor vidi u smrti pape Lava XIII, jer je njegov nasljednik Pio X. odlučio obrnuti politiku pomirljivosti Crkve prema modernom društvu i liberalnim državama.

Program političkog katolicizma službeno je prihvaćen na sjednici upravnog odbora Katoličkog tiskovnog društva 26. travnja 1904. godine, a iza njega je čvrsto stajao visoki kler. Nije poznato tko je sastavio program, no autor smatra da je riječ o Augustu Harambašiću, vjerojatno uz konzultacije sa Šandorom Brestyenzkym. Program su, osim biskupa Mahnića, podupirale i druge važne crkvene ličnosti poput zagrebačkog nadbiskupa Juraja Posilovića i sarajevskog biskupa Josipa Stadlera.

Autor nadalje opisuje kako je velikom broju pojedinaca unutar skupine oko *Hrvatstva* cilj bilo ujedinjenje sa Starčevićevom hrvatskom strankom prava (koja je nešto prije promijenila ime iz „Hrvatska čista stranka prava“ i čiji su pristaše bili poznati kao „frankovci“, prema vođi stranke Josipu Franku), za što tada nisu postojali povoljni uvjeti. No, ujedinjenju je najviše smetao sam Frank, koji zbog svojih političkih stajališta i židovskog porijekla nije odgovarao crkvenim vlastima kao vođa procesa ujedinjenja. Stoga je *Hrvatstvo* trebalo poslužiti kao neka vrsta rezervnog položaja na koji bi se privremeno povuklo svećenstvo koje je povezano sa Strankom prava, ali nezadovoljno novim strujanjima unutar stranke, tzv. „mladima“. Isto tako, *Hrvatstvo* je trebalo stranku pridobiti za ideju katoličkog pravaštva. Stvaranje jake političke stranke s kršćanskom predznakom bilo je i u interesu bečkih kršćanskih socijala, koji su katolicizam vidjeli kao novu integracijsku osnovu Monarhije.

Nakon toga autor analizira stavove skupine oko *Hrvatstva* prema određenim političkim pitanjima, kao što su npr. odnos prema konkordatu crkve i države, mišljenje o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, stav prema hrvatskom pitanju, te mišljenje o postojećem obliku uređenja Monarhije. Autor smatra da se tu radilo o programu umjerene političke opozicije, koji je bio prihvatljiv dualističkim krugovima u svim dijelovima Monarhije, ali koji je isto tako zastupao nacionalni i vjerski ekskluzivizam te nastojao ukupnu društvena stvarnost uskladiti s katoličkim vjerskim učenjem.

Autor zatim prikazuje inicijalni odnos skupine oko *Hrvatstva* prema ostalim političkim grupacijama u Banskoj Hrvatskoj, kao i kritike koje su druge stranke upućivale toj skupini. Pošto je skupina oko *Hrvatstva* željela religiju pretvoriti u odlučujući čimbenik ukupnog društvenog kretanja, ona je došla u sukob sa Strankom prava, te je djelovala kao neka vrst posrednika između frankovaca i režimske Narodne stranke. Autor se osvrće i na stajalište skupine oko *Hrvatstva* prema velikoaustrijskim krugovima, ističući da je ona takvu suradnju u početku

odbila jer bi sa sobom donijela centralizaciju i germanizaciju. Njezina bezuvjetna podrška dinastiji tako nije uključivala podršku Austriji kao državi.

Analizirajući odnos skupine oko *Hrvatstva* prema panslavenskoj ideji, autor tvrdi da je ona prihvaćala suradnju s Česima (iako se protivila mladočehskom pokretu), a Slovence smatrala istim narodom kao Hrvati. Odnos skupine oko *Hrvatstva* prema srpskom pitanju, međutim, bio je mnogo suzdržaniji, zbog shvaćanja povezanosti nacionalnog i vjerskog opredjeljenja. Zanimljivo je da je *Hrvatstvo* isprva vrlo malo pažnje posvećivalo zbivanjima u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini.

Valja istaknuti autorovu interpretaciju razloga zašto je skupina oko *Hrvatstva* ostala na marginama hrvatske politike. On smatra da je to bila posljedica inzistiranja na klerikalizaciji Stranke prava, što ju je dovelo u sukob s većim dijelom te stranke, a i većina klera nije podržavala ideju neposredne intervencije crkve kao institucije u politički život. Do konca 1904. godine, skupina oko *Hrvatstva* ušla je u sukob sa svim političkim grupacijama osim sa Starčevićevom strankom prava i režimskom Narodnom strankom. Autor prikazuje kako je grupa oko *Hrvatstva*, želeći izbjeći potpunu izolaciju, ipak bila spremna prihvatiti određena liberalna odstupanja od svog deklariranog programa.

Cijelo jedno poglavlje posvećeno je odnosu skupine oko *Hrvatstva* prema ugarskoj krizi i pregovorima cara Franje Josipa s mađarskom koalicijom na čelu s Ferenzom Kossuthom. Nakon pobjede Mađarske koalicije, skupina oko *Hrvatstva* počela se zalagati za politiku koncentracije snaga hrvatskih stranaka. Međutim, Narodna stranka se zbog straha da bi na izborima izgubila vlast pokazala neprijemčiva prema toj ideji, pa ju je *Hrvatstvo* prvi puta počelo direktno kritizirati. Autor prilikom ističe da se *Hrvatstvo* tada uopće nije osvrtao na novonastale ideje o rješavanju hrvatskog pitanja u suradnji s Mađarskom koalicijom, čiji su najznačajniji zagovarači bili pristaše politike „novog kursa“.

Slijedi analiza stava skupine oko *Hrvatstva* o odnosu hrvatske crkve prema Svetoj Stolici nakon smrti biskupa Strossmayera, čiji je rad *Hrvatstvo* s vremenom sve više kritiziralo. Autor, međutim, ističe da je u to vrijeme za sudbinu katoličkog pravaštva bila važnija jedna druga pojava: profiliranje Hrvatske pučke seljačke stranke na političkoj sceni. Iako je biskup Mahnić u HRSS-u vidio model za novu katoličku stranku kršćansko-socijalne orijentacije, braća Radić su glatko odbili bilo kakvu mogućnost suradnje.

Kritički odnos skupine oko *Hrvatstva* prema novonastaloj politici „novog kursa“ glavna je tema preostalog dijela monografije. *Hrvatstvo* je isprva negativno gledalo na tu politiku, primarno zbog njezinog stava o suradnji s Mađarima, Srbima i Talijanima protiv Njemačke i Austrije. *Hrvatstvo* je stoga nastojalo prikazati „novi kurs“ kao protuhrvatsku politiku. No, politiku „novog kursa“ uskoro je prihvatila većina stranaka u Banskoj Hrvatskoj, što je izazvalo izrazito negodovanje skupine oko *Hrvatstva*. Ono se zato oborilo na „mlade“ u Stranci prava, vidjevši ih kao „most“ preko kojeg je ta politika ušla u Bansku Hrvatsku. Nadalje, *Hrvatstvo* je odustalo od ideje o okupljanju hrvatske oporbe oko programa hrvatskih opozicijskih stranaka, ali je zato pozvalo opozicijske snage da pružaju potporu Narodnoj stranci, što je podrazumijevalo odustajanje od suradnje s Mađarskom koalicijom. U tom se pogledu *Hrvatstvo* slagalo s politikom velikoaustrijskih kršćanskih socijala. Međutim, oporbene su se stranke na taj poziv oglušile. Autor smatra da su upravo ta zbivanja snažno utjecala na približavanje skupine oko *Hrvatstva* bečkim kršćanskim socijalima od druge polovice 1905. dalje, iako je ona u početku odbijala direktnu suradnju.

Autor zorno ilustrira šok i razočaranje koje je skupina oko *Hrvatstva* doživjela kada je vidjela kako politika „novog kursa“ dobiva širu potporu među stanovništvom. No, ovdje se ističe i da skupina oko *Hrvatstva* nije od samog početka odbacivala politiku „novog kursa“, već je smatrala da su se pobornici te politike *prevano* okrenuli dogovoru s Mađarima, te tako unaprijed odbacili mogućnost rješavanja hrvatskog pitanja u suradnji s Austrijom. Do prvog većeg sukoba s politikom „novog kursa“ došlo je zbog neodobravanja politike hrvatsko-srpske suradnje od strane skupine oko *Hrvatstva* uoči predlaganja novog interkonfesionalnog zakona krajem 1905. godine. Ovom je sukobu posvećeno čitavo poglavlje.

Spomenuti je zakon bio utemeljen na tradicionalnim liberalnim shvaćanjima o položaju vjere i crkve, koja su podrazumijevala sprečavanje samovolje crkve. Autor tvrdi da je skupina oko *Hrvatstva*, potpuno amnestirajući vladu koja ga je predložila, a time i vladajuću Narodnu stranku, interpretirala donošenje interkonfesionalnog zakona kao posljedicu „vrtoglave“ politike hrvatske opozicije koja je pristajala uz politiku „novog kursa“, te prvi korak prema priznanju Srba kao političkog naroda u Trojednoj Kraljevini. Gotovo je nepotrebno spomenuti da se skupina oko *Hrvatstva* protivila gotovo svim njegovim odredbama, smatrajući da Katolička crkva mora imati privilegirani položaj te djelovati nezavisno od države. Reakcija *Hrvatstva* na prihvaćanje tog zakona u Saboru bila je ispunjena razočaranjem, rezignacijom i priznanjem nemoći. To je bio zoran pokazatelj nedostatka šireg uporišta kako među svećenstvom, tako i među laicima.

Godina 1906. donijela je za skupinu oko *Hrvatstva* niz razočaranja: formiranje Hrvatsko-srpske koalicije, propalo nastojanje te skupine za ostvarivanje fuzije sa Starčevićevom strankom prava, te sporazum krune i mađarske koalicije kojim je završeno razdoblje krize dualizma bez rješavanja hrvatskog pitanja.

Posljednje poglavlje knjige posvećeno je razdoblju oko aneksije Bosne i Hercegovine. U ovom se razdoblju biskup Mahnič udaljio od *Hrvatstva* te pokrenuo vlastiti katolički politički tjednik *Jutro*. Golemi uspjeh Hrvatsko-srpske koalicije na izborima za Sabor u svibnju 1906. godine i raspad Narodne stranke potaknuli su skupinu oko *Hrvatstva* na daljnje zbližavanje s velikoaustrijskim krugovima i Starčevićevom strankom prava. Ti su krugovi podržali nastojanja skupine oko *Hrvatstva* da stvori vlastiti „pravaški blok“, istovremeno vršeći pritisak na konzervativniji dio Stranke prava da napusti Koaliciju. Uvjeti za to nastali su tek nakon raskola u Starčevićevoj stranci prava 1908. godine, no sukob s Frankom i liberalnijim pravašima koji su se okupljali oko lista *Mlada Hrvatska* odgodio je i ta nastojanja. Autor tvrdi da se grupa oko *Hrvatstva* tada počela otvoreno zalagati za „austrijanštinu“, smatrajući pritom da Bosnu i Hercegovinu treba primiti u sklop Monarhije bez obzira na njen pravni položaj, samo dok ne dobije autonomiju, jer bi u tom slučaju bilo onemogućeno kasnije ujedinjenje s Hrvatskom.

Nakon kratke faze suradnje sa Milom Starčevićem i njegovim sljedbenicima, skupina oko *Hrvatstva* ponovno se približila frankovcima, iskoristivši činjenicu da je svećenstvo u BiH tada mahom podržavalo frankovce. Međutim, stapanje frankovaca i skupine oko *Hrvatstva* bilo je odgođeno najprije zbog sukoba sa samim Frankom, a kasnije s Isom Kršnjavim i mladm generacijom pravaša koja se skupljala oko lista *Mlada Hrvatska*. Tek su u proljeće 1910, kada su Kršnjavi i „mladi“ napustili frankovce, nastali uvjeti za fuziju, koja je provedena u rujnu. Novonastala stranka dobila je ime „Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava“. Autor zaključuje da se time pokazalo kako se katoličko pravaštvo nije moglo afirmirati kao podloga snažne, središnje opozicijske stranke, spremne da preuzme vlast. Umjesto toga, ono je od početka

1911. godine počelo igrati važnu ulogu u kombinacijama nosilaca velikoaustrijske politike da učvrste svoj utjecaj u Hrvatskoj.

U zaključku autor izlaže sažeti prikaz geneze i ocjenu uloge konzervativnog katolicizma u političkom životu Banske Hrvatske. Pritom prikazuje katoličko pravaštvo kao reakciju na tadašnje zahtjeve za sekularizacijom društva, koji su dobili poseban zamah među novonastalim socijaldemokratima, te mladom građanskom inteligencijom. Ističe da je katoličko pravaštvo ostalo na marginama političkog života djelomično zbog nemogućnosti pronalaženja „neprijatelja“ koji bi katolike motivirao na bitku za dosljednu primjenu katoličkih načela u svim društvenim sferama, djelomično zbog Mahničevog uvjerenja da rekristijanizacija hrvatskog društva nije moguća ako ne dođe do razgraničenja između „pravih katolika“ i svih onih koji to nisu, ali prije svega zbog neuspjeha u stvaranju šire društvene baze. Pošto se sitno građanstvo svrstalo uz razne pravaške struje, seljaštvo uz Hrvatsku republikansku stranku prava, a velik dio svećenstva prihvatio ideologiju liberalnog katolicizma, nije ostao dovoljno širok društveni sloj na koji bi se politika katoličkog pravaštva mogla osloniti.

Na kraju knjige nalaze se popis literature i izvora, te kazalo osobnih imena.

Knjiga *Katoličko pravaštvo* vrijedan je doprinos razumijevanju socijalnih i političkih stavova i prakse jedne još poprilično slabo istražene političke grupacije te povijesti hrvatskog katolicizma uopće. Spomenute stavove i prakse autor uvijek smješta u širi kontekst zbivanja u Austro-Ugarskoj, posebice Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Izvjestan nedostatak monografije predstavlja činjenica da velik broj aktera, uključujući političke grupacije i listove koje nose slične nazive, mogu katkad zbuniti čitatelja koji nije dobro upućen u strukturu hrvatske političke scene krajem 19. i početkom 20. stoljeća, pa bi stoga bio dobrodošao popis političkih glasila, stranaka i političara koji se u knjizi spominju. Kratka kronologija bi također pridonijela snalaženju u vrtlogu događaja koje obuhvaća ova monografija. Vrijedi istaknuti autorov argumentirani prikaz razloga geneze specifične vrste političkog katolicizma u Hrvatskoj, njegovog razvoja i pokušaja prilagođavanja političkim zbivanjima od 1904. do 1910. godine. Nadalje, autor je rekonstrukcijom polemika koje su vodili članovi skupine oko *Hrvatstva* s osobama drugih političkih stajališta dao vrijedan doprinos razumijevanju političkog života Hrvatske početkom 20. stoljeća. Usto valja istaknuti njegove uvjerljive zaključke o razlozima zašto se politički katolicizam nije nikada uspio afirmirati kao nešto više od marginalne stranke te je napokon postao eksponentom velikoaustrijske politike.

Boris Blažina

Silverio Annibale, *La questione di Fiume nel diritto internazionale*, Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, Unione Italiana di Fiume, Università Popolare di Trieste, Rovinj 2011, 111 str.

U izdanju rovinjskoga Centra za povijesna istraživanja (*Centro di Ricerche Storiche*) objavljena je 2011. godine knjiga *La questione di Fiume nel diritto internazionale* (Pitanje Rijeke u međunarodnom pravu), jedanaesta u seriji *Monografie*. Autor je knjige Silverio Annibale, stručnjak za međunarodno pravo i profesor na Sveučilištu u Teramu u Italiji. Nažalost, tijekom pisanja ovoga prikaza, saznao sam za tragičnu vijest da je profesor Annibale naglo preminuo u ožujku 2012. godine u 46. godini života. Knjiga se bavi poviješću Rijeke i njezinom međunarodno-pravnom položaju u burnom razdoblju od 1918. do 1924, odnosno od kraja Prvoga svjetskog

rata i raspada Austro-Ugarske do konačnoga pripajanja grada Kraljevini Italiji.

Uz predgovor (7-9), koji potpisuje Orietta Moscarda Oblak, i zaključak (109-110), knjiga sadrži tri poglavlja, prvo „Kratki povijesni pregled“, drugo „Riječki događaji pod aspektom međunarodnog prava“ i treće „Ostala pitanja vezana za riječke događaje postavljena nasuprot principa međunarodnog prava“.

U prvom poglavlju *Breve ricostruzione storica* („Kratki povijesni pregled“) (11-44) autor daje povijesni kontekst svojoj analizi pitanja Rijeke u međunarodnim odnosima. Nakon opisa stanja i položaja Rijeke pod habsburškom upravom, slijedi razdoblje neposredno nakon kraja Prvoga svjetskog rata kada je kratku vlast Narodnoga vijeća SHS zamijenila vojna okupacija Antante pod vodstvom Italije. Budući da je tajnim Londonskim ugovorom iz 1915. Rijeka bila obećana Italiji, očekivalo se da će joj biti pripojena, ali je ta izvjesnost polako izmicala na Versajskoj mirovnoj konferenciji tijekom 1919. godine. Talijanski pjesnik-ratnik Gabriele D'Annunzio sa svojim je legionarima 12. rujna 1919. zauzeo Rijeku i time htio dovesti do pripajanja grada Kraljevini Italiji. Godinu dana kasnije D'Annunzijevo okupacija službeno je proglašena Talijanskom Regencijom Kvarnera – dobila je svoj ustav, zakonodavna tijela, izvršno tijelo (sedam rektora), sudstvo i druge institucije vlasti. Annibale je dao opis svake od tih institucija i obrazložio njihove ovlasti. Rapallski ugovor potpisan između Kraljevine Italije i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 12. studenoga 1920. odredio je uspostavljanje Slobodne Države Rijeke unutar granica nekadašnjega ugarskog *corpus separatum*. Ugovor je na međunarodnom polju obvezao Italiju da sama riješi problem D'Annunzijeve okupacije, što je i učinjeno uspješnom vojnom intervencijom krajem prosinca 1920. godine. Uslijedilo je stvaranje Slobodne Države Rijeke, koja je, prema autoru, bila ovisna o okupatoru i samo ponekad autonomna na međunarodnom planu. Konačno, aneksija Rijeke od strane Kraljevine Italije dogodila se nakon potpisivanja Rimskih ugovora s Kraljevinom SHS 27. siječnja 1924. godine.

Drugo poglavlje *Le vicende di Fiume sotto l'aspetto del diritto internazionale* („Riječki događaji pod aspektom međunarodnog prava“) (45-90) predstavlja autorov pokušaj pogleda na neke događaje koji su utjecali na grad Rijeku kroz prizmu međunarodnog prava. Primjerice, Annibale sagledava efekte raspada Austro-Ugarske na riječki *corpus separatum*, koji je ostao *de iure* u sastavu Ugarske do potpisivanja Trianonskog sporazuma, ali pod okupacijom savezničkih snaga prema klauzulama primirja u Villi Giusti. Velik prostor dan je razmatranju uloge Talijanskog nacionalnog vijeća (CNI), za koje autor kaže da je bilo tijelo bez ikakvih legalnih ingerencija i nepriznato na Versajskoj konferenciji. Također, Annibale se osvrnuo na efekte prouzrokovane Rapallskim ugovorom te je posebno istaknuo klauzulu u kojoj se spominje priznavanje Države Rijeke od strane Italije i Kraljevstva SHS. Prema njemu, to „priznanje“ treba biti interpretirano kao odustajanje od zahtjeva suvereniteta nad Rijekom od strane dviju država potpisnica. Talijansku intervenciju protiv snaga G. D'Annunzija u prosincu 1920. autor je okarakterizirao kao internu akciju protiv pobunjenika. Anarhično stanje u Rijeci nakon 1922. (potaknuto djelovanjem fašista) uzrokovalo je povratak na režim prije Rapalla, a on je zahtijevao potpisivanje novog ugovora između Rima i Beograda. To se i dogodilo Rimskim ugovorima iz 1924. i talijanskom aneksijom Rijeke. Posljednji dio ovog poglavlja autor je posvetio problematici usuglašavanja riječkih s talijanskim zakonima nakon aneksije.

Treće poglavlje *Altre questioni legate alla vicenda di Fiume poste a confronto con i principi del diritto internazionale* („Ostala pitanja vezana za riječke događaje postavljena nasuprot principa međunarodnog prava“) (91-107) tretira nekoliko dodatnih pitanja vezanih za to burno razdo-

blje riječke povijesti. Primjerice, pitanje prava na samoopredjeljenje naroda koje je podiglo riječko Talijansko nacionalno vijeće a pritom nije bilo podržano, zbog fluidnosti riječke situacije, niti od Italije, niti od strane propagatora te ideje – Sjedinjenih Američkih Država. Također, Annibale je u ovo poglavlje ubacio i pitanje odgovornosti za štete koje su stranci pretrpjeli zbog okupacije Rijeke od D'Annunzijevih „legionara“. Posebno su zabilježeni slučajevi zapljena nekoliko teretnih brodova od strane D'Annunzijevih ljudi, samoprozvanim „uskocima“. Autor tvrdi da je Kraljevina Italija bila ta koja je bila odgovorna za sve nastale štete prilikom okupacije legionara s obzirom da se pred Antantom obvezala na održavanje reda u Rijeci do rješavanja njezinog konačnog statusa.

Knjiga *La questione di Fiume nel diritto internazionale* pogled je na riječku povijest od 1918. do 1924. kroz jednu novu prizmu. Autor je vješto filtrirao glavne trenutke tog razdoblja kroz metodološko sito međunarodnog prava te time drugim istraživačima pružio uvid u možda često zanemarivane pravne zavrzlame oko riječkog pitanja. Posebno su zanimljive analize vezane za entitet proglašen pod nazivom Talijanska Regencija Kvarnera, djelo pjesnikarata Gabriela D'Annunzija. Vjerujem da bi knjiga mogla biti dobro pomagalo budućim istraživačima povijesti Rijeke i širega kvarnerskog područja u godinama odmah nakon Prvoga svjetskog rata.

David Orlović

Aleksej J. Timofejev, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji: uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941-1945*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2011, 462 str.

Godine 2010. u izdanju Instituta za noviju istoriju Srbije izašla je knjiga povjesničara Alekseja J. Timofejeva *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji: uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941-1945*. Ovo je prva autorova samostalna knjiga objavljena u Beogradu na srpskom jeziku (ćirilično pismo), a do sada je objavio nekoliko knjiga na ruskom jeziku u Ruskoj Federaciji i jednu u Beogradu. Osim navedenih monografija, Timofejev je i autor niza članaka i studija na temu povijesti jugoslavensko-sovjetskih (rusko-srpskih) odnosa, povijesti ratnih sukoba na Balkanu u 20. stoljeću, srpskom društvu u vrijeme rata, gerilskom ratovanju i povijesti naoružanja.

Timofejev u ovoj knjizi istražuje položaj i ulogu ruske manjine u Kraljevini Jugoslaviji, ulogu te manjine u ratu u Jugoslaviji i građanskom ratu u Srbiji, potom ulogu SSSR-a na zbivanja na području Jugoslavije u vrijeme Drugoga svjetskog rata te ulogu Crvene armije u oslobodjenju Jugoslavije i njezin odnos prema lokalnom stanovništvu. Autor je u istraživanju koristio građu beogradskih, moskovskih i američkih arhiva, objavljenu građu, memoarske zapise, periodiku te ostale za istraživanje relevantne izvore. Dao je i iscrpan popis literature i izvora za istraživanje ruske emigracije na Balkanu u 19. i 20. stoljeću.

Publikacija je podijeljena u četiri dijela: I. „Uloga ruske emigracije u građanskom ratu i okupaciji Jugoslavije“, II. „Sovjetski kolaboracionisti u Jugoslaviji i njihov doprinos borbama okupacionog aparata protiv partizana i Crvene armije“, III. „Uloga SSSR-a u pripremi partizanskog i građanskog rata“, i IV. „Sovjetska uloga u srpskom građanskom ratu i u oslobodjenju Jugoslavije od okupatora“. Osim četiri glavna dijela, knjiga sadrži predgovor „Mesto jugoslavenskih događaja 1941-1945. u istoriografiji o Drugom svetskom ratu“, zaključak, popis

izvora i literature, popis kratica, imensko kazalo te slikovne priloge – fotografije iz vremena Drugoga svjetskog rata.

Prvi dio knjige „Uloga ruske emigracije u građanskom ratu i okupaciji Jugoslavije“ (str. 25-106) podijeljen je na šest cjelina: „Ruska emigracija uoči građanskog rata: od lojalne manjine do žrtve Aprilskog rata“, „Građanske organizacije ruskih emigranata u okupiranoj Jugoslaviji“, „Emigranti u vojnim i policijskim antipartizanskim formacijama u Jugoslaviji“, „Civilna anti-komunistička aktivnost ruskih emigranata u Jugoslaviji za vreme rata“, „Društveni život ruskih emigranata u okupiranoj zemlji“ i „Uticao Ruske pravoslavne crkve na emigraciju i pronemačke ruske vojne jedinice za vreme Drugog svetskog rata u Jugoslaviji“. Uvodno autor opisuje brojnost i položaj ruske emigracije u Jugoslaviji prije Travanjskog rata, naglašavajući njihov dobar položaj i naklonost kralja Aleksandra i patrijarha Varnave sve do kraljeve i patrijarhove smrti, nakon čega gube pokroviteljstvo vrha jugoslavenske države. Položaj ruske emigracije i kasnije se pogoršavao, a nakon njemačke okupacije nove vlasti nisu bile zadovoljne sa rukovodstvom emigracije (Vasilije Štrandtman), tako da je ruska emigracija dobila novu strukturnu organizaciju i nove rukovodioce (Mihajl F. Skorodumov). Uspostavom NDH položaj ruske emigracije na njezinom teritoriju se pogoršao, a stvari se stabiliziraju tek na intervenciju Nijemaca te se formira Posebno predstavništvo ruske emigracije kod vlade NDH. Načelnik predstavništva bio je bivši carski konzul u Beču i Zagrebu Georgije Fermin. Nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve (HPC) ustaški je režim poboljšao odnose s ruskim emigrantima, te dio njih vratio u državnu službu. Od 62 klerika u sklopu HPC njih 20 su bili Rusi. Obaveza nošenja oznake „P“ (pravoslavac) odnosila se i na Ruse. Ruski su manastiri zatvarani, a arhiepiskopi Germogen i Teofan te ostali monasi preselili su u ženski manastir Hopovo, koji su ruske monahinje obnovile prije rata. Težak položaj Ruske pravoslavne crkve (RPC) tijekom Drugoga svjetskog rata manifestirao se kroz svakodnevna zlostavljanja, a nekoliko njezinih svećenika je i ubijeno. Nadalje, nabraja se i opisuje ratni put vojnih formacija koje su oformljene od pripadnika ruske emigracije, te njihova sudbina. Dio ruskih emigranata iz NDH služio je u domobranstvu; autor navodi broj od više od 50 oficira Kraljevine Jugoslavije (većinom oženjenih Hrvaticama). Neki od tih Rusa bili su u sastavu 369. pojačane pješadijske pukovnije te su ratovali na Istočnom bojištu od 1941. do 1943. godine. Dvojica Rusa (Mihajlo Korobkin i Mihajlo Zubčeski), pripadnika 369. pukovnije, dobila su od Pavelića „Veliku srebrnu kolajnu za hrabrost“ zbog sudjelovanja u bitki kod Staljingrada. Kao pravi kuriozitet s obzirom na pitanje ruske emigracije u NDH Timofejev navodi postojanje ruskog nacional-socijalističkog pokreta. Pokret je imao svoju značku, bilten i predstavništva u ruskim društvima u Osijeku, Slavanskom Brodu, Mostaru i Sarajevu. Osnivač pokreta bio je industrijalac iz Osijeka Mihail Aleksandrovič. U narednom dijelu knjige govori se o umjetničkom, publicističkom i novinarskom antikomunističkom djelovanju ruske emigracije te o njihovom izdavaštvu. Početkom Drugoga svjetskog rata izdavaštvo ruskih emigranata u Srbiji na neko je vrijeme prekinuto, tek se 13. lipnja 1941. pojavio mjesečnik „Ruski bilten“, a kasnije još nekoliko novina, i dvije publikacije Ruske pravoslavne crkve. Na teritoriju NDH zabranjene su ruske novine, ali one svejedno izlaze ilegalno pod nazivom „Izvod vesti“. Osim izlazenja novina, emitirala se posebna emisija namijenjena ruskim emigrantima na Radio Beogradu. Društveni život ruske emigracije odvijao se i na tzv. čajankama, u ruskim knjižnicama i na umjetničkim izložbama, te prije i poslije kazališnih i glazbenih priredbi u Ruskom domu. Dolaskom Crvene armije i partizana ruski emigranti nestaju kao društvena skupina, kao nosioci samostalnih društveno-političkih pogleda i kao koherentan kulturni čimbenik.

Drugi dio monografije naslovljen je „Sovjetski kolaboracionisti u Jugoslaviji i njihov doprinos borbama okupacionog aparata protiv partizana i Crvene armije“ (str. 107-152) i sadrži dva dijela: „Fenomen kolaboracije’ ili ‘građanski rat u uslovima strane okupacije’ u SSSR-u?“ i „Građani SSSR-a u sastavu nemačkih okupacionih snaga u Srbiji i Jugoslaviji 1943-1945“. U prvoj cjelini autor obrađuje pitanje kolaboracije građana SSSR-a tijekom prve faze napada Trećega Reicha na SSSR, smatrajući to jednim od razloga brzog napredovanja Wehrmachta. Razlog njihove kolaboracije vidi u njihovim antikomunističkim i antisovjetskim osjećajima. Detaljno i podijeljeno po regijama SSSR-a nabraja vojne formacije oformljene od sovjetskih kolaboracionista. Opisuje njihov ratni put i njihovu sudbinu nakon rata – ovisila je o tome kome su „pali“ u ruke. Letonci, Litvanci, Estonci i zapadni Ukrajinici, u slučaju da su imali sreće i dospjeli u ruke angloameričkih saveznika, dobivali su politički azil na Zapadu. Rusi, Turkestanci i pripadnici kavkaskih naroda izručeni su Staljinu, a iz sibirskih su logora oslobođeni tek nakon njegove smrti. Nadalje, opisuje se ratni put kolaboracionističkih jedinica građana SSSR-a (kozačke, turkestanske i kavkaske) poslanih u Srbiju i Jugoslaviju, od kojih je najbrojnija Kozačka divizija (oko 18 tisuća ljudi i 10 tisuća konja) bila namijenjena borbi protiv partizana na teritoriju NDH. Timofejev opisuje neke slučajeve u kojima su pripadnici Kozačke divizije spašavali Srbe od sigurne smrti suprotstavljajući se ustašama, te slučaj kada su spriječili miniranje pravoslavne crkve. Ovakvi i slični događaji doveli su do tenzija pa čak i otvorenih sukoba između ustaša i Kozaka.

Treći dio knjige, „Uloga SSSR-a u pripremi partizanskog i građanskog rata“ (str. 155-204), sastoji se od tri dijela: „Organizacija i priprema partizanskog rata u SSSR-u do početka Drugog svetskog rata“, „Uloga Kominterne u organizaciji i pripremi partizanskog rata“ i „Školovanje i priprema jugoslovenskog partizanskog kadra do početka Drugog svetskog rata“. U prvome dijelu Timofejev opisuje povijest i razvoj partizanskog rata (gerilski, mali rat), od njegovih početaka u vrijeme Tridesetogodišnjeg rata, preko Napoleonovih ratova pa sve do početka Drugoga svjetskog rata. Do kraja 1929. godine u SSSR-u je stvorena mreža partizanskih škola i tečajeva, oformljena je mreža malih diverzantsko-organizatorskih grupa. Jačanjem Staljinove vlasti (po Starinovu od 1933-1934) priprema partizana pod okriljem Crvene armije počinje stagnirati, zbog političke represije i nepovjerenja države dolazi do demontiranja partizanskih formacija, a naposljetku nakon „velike čistke“ 1937. do potpunog uništavanja čitavog partizanskog sistema. Tek je početni uspjeh Wehrmachta natjerao sovjetsko rukovodstvo da obnovi partizanske redove. Nadalje, autor razmatra kakva je bila uloga Kominterne u organizaciji i pripremi partizanskog rata. Prva vojna škola Kominterne otvorena je već 1920. godine, a njezini kadrovi, nakon posebne obuke, aktivno sudjeluju u organizaciji ustanaka u Njemačkoj, Bugarskoj, Estoniji i Kini. I jugoslavenski je partizanski kadar prošao obuku prije Drugoga svjetskog rata, iako službena historiografija Jugoslavije to negira. I sam je Tito pohađao razne škole i tečajeve u SSSR-u, a u nekima je i predavao. Naposljetku, Timofejev ističe značenje Španjolskoga građanskog rata za obuku partizanskog kadra. Tamo su polaznici partizanskih škola dobili priliku da znanje stečeno u školskim klupama i poligonima za obuku primijene na terenu. To je ujedno bila posljednja i najbolja vježba prije početka Drugoga svjetskog rata, koju su prošli i brojni jugoslavenski partizani.

Posljednji dio knjige, „Sovjetska uloga u srpskom građanskom ratu i u oslobođenju Jugoslavije od okupatora“ (str. 205-391), podijeljen je na šest dijelova: „Sovjetski uticaj na početak borbe protiv okupatora i izbijanje građanskog rata u Jugoslaviji“, „Zvanični odnosi SSSR-a i Kraljevine Jugoslavije uoči rata“, „Kontakti emigrantske vlade i JVuO sa SSSR-om do jese-

ni 1944.“, „Odnosi SSSR-a i NOP-a“, „Borbene operacije Crvene armije u Srbiji“, „Crvena armija i JVuO u jesen 1944: nesuđena saradnja“ i „Iskustvo sučeljavanja: crvenoarmejci i stanovništvo Srbije“. Autor cjelinu započinje opisom načina na koji su se jugoslavenski partizani – „španci“, sudionici Španjolskoga građanskog rata, vraćali u Jugoslaviju 1941. godine kako bi sudjelovali u ratu. Opisuje njihov poseban položaj tijekom NOR-a i u poslijeratnoj Jugoslaviji – predstavljali su „višu kastu“, a četvrtina njih proglašena je narodnim herojima. Nadalje, govori o državnim odnosima između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a uoči rata, koji službene diplomatske odnose uspostavljaju tek 24. lipnja 1940. godine, i o prisutnosti sovjetskih agenata u Jugoslaviji uoči rata i u vrijeme rata, te njihovoj aktivnosti. Naredno poglavlje razmatra okolnosti građanskog rata u Jugoslaviji, s posebnim naglaskom na Srbiju, gdje su postojale tri frakcije: partizani prosovjetski orijentirani, nedićevci pronjemački orijentirani i JVuO (Jugoslavenska vojska u otadžbini) angloamerički orijentirana. No, navedene skupine surađivale su i s ostalim stranama u ratu, a slijedom toga autor opisuje kontakte emigrantske vlade u Londonu i JVuO sa SSSR-om. Razmatraju se odnosi SSSR-a i NOP-a, slanje sovjetske misije Titu, te datum početka priprema sovjetske misije za slanje Titu – autor smatra da je to 15. travanj 1943. kada je po prvi i jedini put Staljina posjetio general Kornjejev (šef vojne misije kod Tita). U sklopu poglavlja „Borbene operacije Crvene armije u Srbiji“ Timofejev raspravlja o pitanju uloge Crvene armije u oslobođenju Srbije. Razlaže postojeće teze o tome pitanju te zaključuje kako nema dvojbe da je Crvena armija, zbog svoje brojnosti od 300 tisuća vojnika na području Srbije, odigrala ključnu ulogu u oslobađanju Srbije i Beograda, s obzirom da broj vojnika NOP-a na području Srbije nije mogao biti veći od 15 tisuća boraca. Nadalje, autor detaljno opisuje najveću bitku na području Jugoslavije – Batinsku bitku. Na prethodno se poglavlje autor nadovezuje poglavljem u kojem razmatra pitanje odnosa četnika i sovjetskih trupa u vrijeme oslobođenja Srbije u jesen 1944. godine; navodi primjere njihove suradnje, ali i neprijateljstva te govori o ulozi Crvene armije u građanskom ratu u Srbiji. Posljednji dio ove cjeline razmatra odnose sovjetskih trupa i lokalnog stanovništva u Srbiji. Govori se općenito o ponašanju sovjetskih vojnika i uvjetima njihova života u ratu. Opisani su veliki problemi: alkoholizam u sovjetskoj vojsci, problemi spolnog života vojnika, prostitucije i kriminala, silovanja i ubojstava koje su sovjetski vojnici činili u Jugoslaviji. Timofejev zaključuje da su navodi jugoslavenskih komunista o sovjetskim zločinima u Jugoslaviji u najvećoj mjeri istiniti.

Knjiga Alekseja Timofejeva daje nam detaljan uvid u djelovanje ruske emigracije u Jugoslaviji u vrijeme Drugoga svjetskog rata te rasvjetljuje ulogu koju su sovjetski državljani imali u ratu na području Jugoslavije, bez obzira na kojoj strani ratovali i kojim borbenim jedinicama pripadali. Autor analizira i odbacuje neke od teza jugoslavenske historiografije. Smatra da je Crvena armija bila ključna za oslobođenje Beograda i Srbije, odbacujući tako postinformbirovske teze jugoslavenskih povjesničara. Priklanja se novom tumačenju dijela srbijanske historiografije o građanskom ratu u Srbiji i četnicima Draže Mihajlovića, koji se po tim shvaćanjima smatraju samo jednom od strana u građanskom ratu, a ne kolaboracionistima. Temeljem toga rehabilitirani su od strane dijela srbijanske historiografije, a njihovu rehabilitaciju potvrdila je i Narodna skupština Republike Srbije.

Uz sve dosad navedeno o knjizi, na kraju valja naglasiti da ona otvara i pitanja za daljnja istraživanja, kako ruske emigracije u Srbiji, tako za nas posebno zanimljivo – ruske emigracije u Hrvatskoj tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata. O ruskoj emigraciji u Hrvatskoj pisale su Irena Lukšić i Tatjana Puškadija-Ribkin – prva o emigraciji između dva svjetska rata, a druga i nakon rata. No još uvijek nemamo sustavnu monografiju o djelovanju ruske emigracije u Hr-

vatskoj u 20. stoljeću koja bi ušla dublje i u problematiku njihove uloge u Drugome svjetskom ratu, ali i ulogu i sudbinu u Titovoj Jugoslaviji.

Lidija Bencetić

Milan Sovilj, *U potrazi za nedostižnim. Jugoslavensko-čehoslovačke kulturne veze 1945-1949. Biblioteka Studije i monografije, Institut za noviju istoriju Srbije, knj. 73, Beograd 2012, 255 str.*

Svakom se istraživaču zacrtani ciljevi ponekad čine nedostižnim, a putovi prema njima ispunjeni preprekama. Možda bi nam pri tim traganjima pomogla spoznaja kako je bilo kulturnim djelatnicima krajem 1940-ih. Upravo se time bavi povjesničar Milan Sovilj u svojoj monografiji *U potrazi za nedostižnim. Jugoslavensko-čehoslovačke kulturne veze 1945-1949*, kojom je objedinio istraživanja jugoslavensko-čehoslovačke, prvenstveno kulturne suradnje, čija je istraživanja započeo diplomskim, potom magistarskim radom i nizom radova u periodičkim publikacijama *Godišnjak za društvenu istoriju* 12(2005) 1-3, *Tokovi istorije* 15(2007), 1-2; 16(2008) 1-2; 3-4 i dr.

Veze između južnih i zapadnih Slavena svoje su početke crpile još od IX. stoljeća, a intenzivnije su se razvijale tijekom XIX. stoljeća. S postankom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Čehoslovačke Republike nakon Prvoga svjetskog rata ojačala je i kulturna suradnja novooosnovanih državnih tvorevina. S promjenama na europskom političkom polju krajem 1930-ih, što je rezultiralo izbijanjem Drugoga svjetskog rata, veze su oslabile te se ponovno obnavljaju nakon 1945. kada su obje države pripadale interesnoj sferi Sovjetskog Saveza.

Autor u ovoj monografiji istražuje i objašnjava slijed suradnje intenzivno započete u međuratnom razdoblju. Pri tome se služio arhivskom građom pohranjenom u arhivima u Beogradu i Novom Sadu, ali i u češkim arhivima, uz naravno neizostavne objavljene izvore, biografije suvremenika, ali i korištenje onodobnih jugoslavenskih i čehoslovačkih periodičkih publikacija. Knjiga je tematski podijeljena u četiri poglavlja, koja sadržajno i kronološki prate kulturnu suradnju dvaju država od 1945. do 1949. godine: *Početak posleratne saradnje, Kulturno-umetnička osnova jugoslavensko-čehoslovačke saradnje, Obrazovanje, putevi znanja i sfere uticaja kulturnih veza* i *Narušavanje jugoslavensko-čehoslovačkih kulturnih veza*. Preko tih poglavlja autor obrazlaže poslijeratnu političku situaciju u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, sličnosti i razlike njihova uređenja i međunarodnih odnosa i utjecaja te ponovnu uspostavu kulturnih dodira, čiji je prekid ubrzo uslijedio.

Prvo je poglavlje izvrstan prikaz političkih zbivanja i upoznavanje s problematikom od 1918. godine i uvođenje iz svijeta politike u sfere kulturno-umjetničko-prosvjetne suradnje. Neovisno o različitom povijesnom razvoju i putovima, još za Austro-Ugarske stvoreni su preduvjeti za suradnju naroda, koji su ušli u sastav poslijeratnih novoosnovanih državnih tvorevina. Raspad Austro-Ugarske 1918. godine i želja za stvaranjem samostalnih država, a potom i strah od restauracije Habsburgovaca učinili su te napore snažnijima i pojačali su političku i kulturnu suradnju. Kao dodirne točke autor u prvom poglavlju ističe „pripadnost slavenskim narodima, bliskost jezika, težnju za stvaranjem samostalnih država i međunarodnih granica, prisutnost velikog broja nacionalnih manjina, unutrašnju politiku s izrazitim antikomunističkim karakterom, sve veći razvoj obrazovanja, školstva i nauke, ali i političko i ekonomsko povezivanje sa državama u regionu“. Pri tome posebno ističe austrougarsko nasljeđe nacionalnih

manjina u obje države te prisutnost komunističkih partija kao i stajalište državnih vlasti prema njima. Kako se na političkom planu suradnja Čehoslovačke i Jugoslavije manifestirala sklapanjem bilateralnih sporazuma i osnivanjem Male Antante, ti su politički sporazumi rezultirali nastavkom kulturne suradnje, u koju je bio uključen velik broj pojedinaca i društava, među ostalim Prosvjetni inspektorat u Pragu, praška Čehoslovačko-jugoslavenska liga i po uzoru na nju osnivane jugoslavensko-čehoslovačke lige diljem Kraljevine SHS s ciljem jačanja slavenske solidarnosti, ali i sokolska udruženja, što je pak rezultiralo prijedlogom o osnivanju čehoslovačko-jugoslavenskog sokolskog saveza „kao preteči sveslovenskog sokolstva“. Također je 1927. donesen Program kulturne zajednice Čehoslovačke i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kojim su određene osnovne smjernice kulturne suradnje. Uspješnu suradnju na kulturnim, prosvjetnim i umjetničkim poljima oslabio je međunarodni položaj Čehoslovačke, odnosno Sudetska kriza i stvaranje Češko-moravskog protektorata. Ratna zbivanja obustavila su suradnju i ona je bila obnovljena tek u poslijeratnim godinama, ali u drukčijim okolnostima.

Političke okolnosti nakon Drugoga svjetskog rata dovele su do povezivanja zemalja srednje, istočne i jugoistočne Europe oko Sovjetskog Saveza, čijoj su interesnoj sferi pripadale i Jugoslavija i Čehoslovačka. Autor, koji ih naziva zemljama „narodne demokratije“, ističe kako su osnovne sličnosti bile ekonomska i politička prisutnost Sovjetskog Saveza, jačanje komunističkih partija i njihovo postupno preuzimanje vlasti, nacionalizacija industrije i financija, ali i „isticanje antifašizma iz prošlog rata, težnja ka uspostavljanju mira i ideje proleterskog internacionalizma“. U skladu s tim, jugoslavensko-čehoslovačka suradnja nakon 1945. bila je prožeta sovjetskim utjecajem ili ugledanjem na Sovjetski Savez, iako su veze stvorene za međuratnog razdoblja činile izvrstan temelj za obnovu suradnje, posebice jer Jugoslavija i Čehoslovačka nisu imale spornih pitanja iz predratnog i ratnog razdoblja, koja bi ometala daljnji zajednički rad na kulturnom polju. Kao važnu ulogu u razvoju suradnje autor posebice ističe posjet Josipa Broza Tita Čehoslovačkoj 1946. godine, prilikom kojeg se jugoslavenski vođa susreo i s predsjednikom Eduardom Benešom te su bila razrađena sva bitna politička, privredna i kulturna pitanja. Kao najvažniji rezultat susreta uslijedilo je potpisivanje Ugovora o prijateljstvu i međusobnoj pomoći i suradnji u miru 9. svibnja 1946. godine. Njime su se potpisnice obvezale i na učvršćivanje kulturnih veza. Naime, dok je u kulturi Jugoslavije dominiralo isticanje narодноослободилачке borbe i Komunističke partije Jugoslavije, u Čehoslovačkoj se isticalo očuvanje gospodarstva, ali i stanovništva. Razlike su bile i u kultu ličnosti – dok se u Jugoslaviji već razvijao Titov kult, u Čehoslovačkoj, koja nije imala vlastite političare ratnog doba, dominaciju je bio preuzeo Staljin. Valja istaknuti kako je Titov kult prešao jugoslavenske granice i bio (sve)prisutan i u Čehoslovačkoj.

Neovisno o ratnim posljedicama, suradnja na kulturnom polju u poslijeratnom razdoblju oslanjala se na veze »bratskih naroda«, ali i one veze stvorene nakon 1918. godine. Autor detaljno analizira jugoslavenska i čehoslovačka kulturna društva, kojima je bilo zajedničko političko vodstvo na čelu, osnivanje brojnih podružnica te propaganda putem publikacija. U tim je okolnostima na jugoslavenskom prostoru dominiralo Kulturno društvo Jugoslavija-Čehoslovačka. Nanovo uspostavljene kulturne veze omogućile su brojna gostovanja umjetnika, ali i razmjenu filmskih sadržaja, što je rezultiralo filmskim festivalima kojima je autor posvetio posebnu pozornost. Razmjena kulturno-umjetničkih sadržaja vršila se i preko tada aktualnog i svima dostupnog medija – radija. U tom je obliku suradnje prednjačila glazba. Iako je povremeno dolazilo do nesporazuma oko gostovanja ili na njima (primjerice „pretjerani“ zahtjevi zbora Moravskih učitelja „u pogledu hrane, stana pa čak i devojaka za zabavu [...] Vrhunac

svoga je bilo insistiranje da na koncertu u Zagrebu pre svake pesme čitaju na našem jeziku tekst mnogobrojnih religioznih pesama koje su imali na repertoaru, iako im je to Komitet izričito zabranio. Neupućeni su to mogli koristiti, tumačeći taj gest kao političku manifestaciju, jer je to bilo neposredno posle suđenja zločincu Stepincu.“), u prvim poslijeratnim godinama to još nije ugrožavalo postojeću kulturnu suradnju.

Poglavlje koje se bavi „putovima znanja“ obuhvaća nasljeđe dugogodišnje znanstvene suradnje započete prije 1918. godine, objedinjujući učenike i njihovo školovanje i visokoškolsko obrazovanje. Jugoslavija, materijalno osiromašena nakon Drugoga svjetskog rata, slala je učenike na stručno obrazovanje u Čehoslovačku, koja je time, među ostalim, dobivala i novu radnu snagu u gospodarskom sektoru te je prva grupa učenika bila upućena 1946. godine, dok su s ciljem održavanja veze s domovinom u svim učeničkim domovima bile osnivane organizacije Narodne omladine Jugoslavije uz neizostavno slanje periodičkih publikacija iz Jugoslavije. S druge strane, Čehoslovačka je veću pozornost posvećivala češkom i slovačkom manjinskom školstvu u Jugoslaviji, koje je bilo razvijeno od međuratnog razdoblja, ali su također čehoslovački omladinci bili upućivani na rad u omladinskim brigadama (pruge Brčko-Banovići, Šamac-Sarajevo). Kako je visokoškolsko obrazovanje u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji ponovno zaživjelo u poslijeratnom razdoblju, već su u jesen 1945. godine započele studentske razmjene i dodjele stipendija. Jugoslavensko-čehoslovačka suradnja utjecala je na češku i slovačku manjinu i njihov društveni, kulturni i prosvjetni život, ali i na njihovu poslijeratnu reemigraciju. Veze su također utjecale na razvoj izdavačke djelatnosti u obje zemlje i razmjenu i prijevode izdanja, tjelovježbu i sport, ali i na položaj pravoslavne crkve u Čehoslovačkoj.

Godina 1948. bila je prekretnica u nanovo uspostavljenim odnosima dvaju država. U Čehoslovačkoj su cjelokupnu vlast preuzeli komunisti te je postala „narodna republika“ s predsjednikom Klementom Gottwaldom, dok je istodobno započelo zaoštavanje jugoslavensko-sovjetskih odnosa, što je pak rezultiralo i „zahlađenjem“ čehoslovačko-jugoslavenskih odnosa. Posljedice Rezolucije Informbira 1948. osjetile su se i na kulturnom planu te su od svih oblika suradnje ostali tek posljednji trzaji. Zbog novonastalih političkih okolnosti, prema mišljenju autora, kulturne organizacije u Jugoslaviji i Čehoslovačkoj postupno su gubile svoj raniji značaj, gostovanje umjetnika bilo je svedeno na minimum, a potom i posve prestalo, a jugoslavenski su filmovi bili zabranjeni za prikazivanje. Očekivano, Rezolucija Informbira odrazila se i na školovanje učenika i studenata, prekinulo se održavanje zajedničkih jugoslavensko-čehoslovačkih proslava, a prekid odnosa odrazio se i na život češke i slovačke manjine u Jugoslaviji, čija su „manjinska udruženja izgubila svoj značaj nakon 1948. godine [...] uticaj politike i složenih međunarodnih odnosa bio je isuviše jak da bi kulturne veze djevu država opstale i održale se“.

Nakon Rezolucije Jugoslavija je izgubila „oslonac u svojim dojučerašnjim saveznicima i *bratskim narodima*“, Čehoslovačka se u vanjskopolitičkoj orijentaciji okrenula Sovjetskom Savezu i zemljama „narodne demokratije“ i postala pribežište „političkih emigranata koji se nisu slagali s politikom KPJ“. Ugovor o prijateljstvu iz 1946. i Konvencija o kulturnoj suradnji iz 1947. bili su odbačeni, uslijedilo je obostrano protjerivanje diplomatskih predstavnika, a bilo je i slučajeva protjerivanja pojedinih građana. Autor smatra kako se kulturna suradnja, ponovno uspostavljena nakon Drugoga svjetskog rata, sada „gubila u kovitlacu složenih međunarodnih odnosa i politike *reciprociteta* u proterivanjima i sudskim procesima, a iznad svega u jednom opštem nerazumevanju i sve većem udaljavanju djevu država i njihovih građana“. Mogli bismo reći kako je upravo u tome bit ove potrage za nedostiznim.

Ovaj izvrstan prikaz jugoslavensko-čehoslovačkih kulturnih odnosa s neizostavnom političkom pozadinom obogaćen je dokumentima o jugoslavensko-čehoslovačkoj suradnji i govorima Josipa Broza Tita u Čehoslovačkoj 1945. godine. Zaključak knjige donesen je i na češkom jeziku. Osim vrsnog poznavanja problematike na obje razine, odnosno u obje tadašnje države, autor je dao i iscrpan pregled međuratnog razdoblja kao uvod u središnju tematiku, čime je obradio nepoznate i u historiografiji marginalizirane kulturne dodire. Pisana jasnim i čitkim stilom, monografija osvjetljava sve dodirne kulturne točke tog razdoblja pokazujući kako se potraga kretala u dobrom smjeru, ali su političke konotacije krajnji cilj učinile nedostižnim.

Vlatka Dugački

Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*, Institut za savremenu istoriju – Evoluta, Beograd 2011, 219 str.

U međuratnoj Jugoslaviji nije bilo ujednačeno pitanje građanskih prava, odnosno ta je država imala šest različitih pravnih područja. Položaj žena u takvoj državi bio je također pravno neujednačen i uglavnom nezavidan. Tako je na teritoriju nekadašnje Kraljevine Srbije na snazi bio Srpski građanski zakonik iz 1844. godine prema kojem je bila utvrđena muževljeva vlast nad ženom. Socijalistička Jugoslavija objedinila je ta područja i u pravnom smislu, a žene su upravo u toj državi zakonski izjednačene s muškarcima. Ova knjiga je autoričin pokušaj da se predstavi položaj žene, i to „žene pobjednice“ iz Drugog svjetskog rata, u srbijanskom društvu neposredno nakon rata.

U uvodu je autorica pojasnila svoj pristup istraživanju ove intrigantne i još nedovoljno obrađene teme. Iako je zbog obima i dostupnosti građe prikazan samo republički segment (Srbija), autorica nastoji predstaviti one emancipacijske procese za koje smatra da su funkcionalni za teritorij nekadašnje Jugoslavije. Osnovni su parametri kojima pokušava odrediti da li je i u kojoj mjeri bilo emancipacije pravni i ekonomski položaj žena te njihova zastupljenost u politici. Iako naslov knjige sugerira da istraživanje obuhvaća razdoblje od 1945, autorica zapravo dosta prostora daje i razdoblju rata u kojem su se partizanke najviše i afirmirale. Godina 1953. uzeta je kao krajnja zbog toga što je tada ukinut Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽJ) koji je predstavljao instituciju u kojoj su bivše partizanke bile kvantitativno i kvalitativno najzastupljenije i najaktivnije. Upravo nakon ukidanja AFŽJ veliki broj žena povukao se iz javnoga života.

Knjiga je zanimljiva zbog svoje metodologije. Glavna metoda kojom se autorica koristila u istraživanju jest metoda intervjua. Budući da je glavni cilj njenog istraživanja bila rekonstrukcija života bivših partizanki, upravo joj se ta metoda činila najpogodnijom. Koristeći metodu polustrukturiranog intervjua, dobila je informacije o njihovom javnom djelovanju, ali i o privatnom životu. Intervjuirala je žene koje su se partizanskom pokretu priključile iz različitih društvenih grupa, čime je istraživanje učinila reprezentativnijim. Razgovore je vodila s Branom Perović Nešković, Olgom Ninčić Humo, Nevenkom Petrić Lalić, Hertom Haas, Danom Milosavljević, Dragicom Vitolović Srzentić, Razumenkom Petrović Popović, Verom Đukić Plavšić, Zorom Blagojević, Marom Nacevom Drljević, Olgom Živković, Jelenom Deretić Katalinić, Milom Gazepovom Paunović i Bojanom Đorđević. Jednoiposatni razgovori vođeni su prema posebno izrađenom upitniku na osnovu teorijskih razmatranja Paula Thompsona (*The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, 2000). Osim obavljenih razgovora,

autorica je od sugovornica na uvid i korištenje dobila brojne i raznovrsne osobne dokumente i fotografije od kojih je neke uvrstila i u knjigu. Uz metodu intervjua autorica se služila i uobičajenim povjesničarskim metodama, prvenstveno analizom sadržaja koju je primijenila na izvornoj arhivskoj građi iz Arhiva Jugoslavije, Istorijskog arhiva Beograda i Arhiva Srbije. Koristila je i onodobni tisak i periodiku, a sve je zaokružila osvrtom na dosadašnja istraživanja položaja žena na prostorima bivše Jugoslavije, među kojima spominje i rad hrvatske sociologinje i povjesničarke Lydie Sklevicky (*Konji, žene, ratovi*, Zagreb 1996).

U poglavljima „Partizanke u ratu (1941-1945)“ i „Godine pobjede (1944-1945)“ autorica objašnjava koji su čimbenici značajno utjecali na ulazak žena u partizanski pokret i partizansku vojsku. Smatra da je broj mladih ljudi spremnih na velike promjene u vrijeme Drugoga svjetskoga rata bio vjerojatno najveći u povijesti tih krajeva. Također, smatra da je promjena načina ratovanja uzrokovana modernizacijom naoružanja učinila da i žene postanu potencijal za ratovanje čime se mijenjao stereotip o ulozi žene. Bitna činjenica jest i ta da je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) nastojala privući što više članova te da je stoga bila otvorena ženama i propagirala ekonomsku, društvenu i političku jednakost spolova. To je u političkoj propagandi svakako bila novost jer su tadašnje političke stranke ženama uglavnom bile politički zatvorene. U narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) pitanje ravnopravnosti žena u početku nije isticano kao jedan od ciljeva, ali je već 1942. u Foči izdan prvi dokument partizanskih vlasti koji je predviđao potpunu ravnopravnost žena, odnosno pravo da biraju i budu birane u organe vlasti. Iste godine u Bosanskom Petrovcu održana je i prva konferencija AFŽJ, prvo žensko partizansko organiziranje na jugoslavenskoj razini.

Autorica u ovim poglavljima donosi i vrijedne statističke podatke o sudjelovanju žena u partizanskim jedinicama. Procjenjuje da je do kraja rata u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) pristupilo oko 100.000 žena, od čega je poginulo ili umrlo njih 25.000, a nakon rata oko 1.900 žena dobilo je Partizansku spomenicu 1941. godine. Za vrijeme rata oko 2.000 žena dobilo je oficirske činove u NOVJ, Ordenom narodnog heroja odlikovane su 93 žene (1241 muškarac) ili 7%, dok su od ukupnog broja boraca u ratu sudjelovale s 13%. Žene su u simboličnom broju birane i u najviše ustanove partizanske države – na prvom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Bihaću je kao delegat sudjelovala Kata Pejnović, dok je na drugom zasjedanju AVNOJ-a sudjelovalo 11 žena. Predsjedništvo AVNOJ-a imalo je ukupno 63 člana, od čega dvije žene.

Autorica piše o raznovrsnim motivima zbog kojih su žene odlazile u rat. Većina intervjuiranih bivših partizanki tvrdile su da su u partizane otišle motivirane idejom obrane zemlje od okupatora i rušenjem represivnog režima. One su pripadale, smatra autorica, manjini partizanki koje su bile članice, simpatizerke ili povezane (rodbinski, ljubavno i prijateljski) s KPJ ili sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) još prije rata. Partizanke sa sela uglavnom su odlazile u rat zbog stjecaja okolnosti te nisu imale jasno izgrađenu svijest o svom položaju niti jasno profilirana očekivanja od budućnosti. Težnja za emancipacijom i ravnopravnošću nije bila prevladavajuća među partizankama, nego prvenstveno rodoljubna ili revolucionarna težnja. Iako su većinom bile predratne članice SKOJ-a ili KPJ, partizanke s kojima je obavljen razgovor u partizanski pokret su stupale uglavnom slijedeći muškarce – braću, muževe, očeve i prijatelje. Tokom rata većina njih bila je jako poslušna autoritetu KPJ. U kojoj su mjeri izvršavale sve zapovijedi Partije strahovito dočarava svjedočanstvo Mile Gazepove Paunović koja je uoči rata zatrudnjela, ali je po naređenju Svetozara Vukmanovića Tempa morala pobaciti s obrazloženjem da su njen muž i ona „potrebni partiji kao vojnici“ u nadolazećem ratu (str. 67).

Kako su partizanke tokom rata već doživjele integraciju u partizanskoj vojsci, tako i njihovo uključivanje u nove uloge u civilnom životu nije izazivalo veća iznenađenja, no treba imati na umu da su one ipak pripadale povlaštenom dijelu stanovništva, što autorica više puta i naglašava. Bivše partizanke brzo su se integrirale u novo društvo i samo je mali broj njih ostao u Jugoslavenskoj armiji. Značajan dio sudjelovao je i u novoj vlasti gdje su bile zastupljene u istoj mjeri u kojoj su bile zastupljene u ustanovama partizanske države za vrijeme rata. Autorica piše o promjeni položaja žena i u zakonskim aktima. Nakon što su na izborima 1945. prvi put s punim pravima sudjelovale i žene, već je član 24 Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) iz 1946. žene izjednačio s muškarcima „u svim oblastima državnog, privrednog i društveno političkog života.“ Afirmacija ženskih prava nastavljen je i Osnovnim zakonom o braku iz 1946. kojim je žena i zakonski izjednačena u pogledu prava i obveza u braku. U ovim poglavljima, ali i kroz cijelu knjigu autorica veliki prostor daje prikazu rada i utjecaja AFŽJ u emancipaciji žena. Intervjuirane bivše partizanke smatraju da za njihov društveni položaj nakon rata i emancipaciju nije bilo važno to što su bile članice AFŽJ, nego to što su pripadale NOVJ i KPJ. Smatraju da je AFŽJ najveći utjecaj imao u emancipaciji žena na selu.

„Obnoviteljke i članice revolucionarne evropske avangarde (1946-1948)“ naslov je poglavlja u kojem se rasvjetljava uloga i položaj žena u prvim poratnim godinama. I ovdje autorica iznosi važne statističke podatke. U Skupštini FNRJ od ukupno 537 poslanika u oba vijeća bile su 22 žene, odnosno oko 4%, a u prvoj vladi nije bilo niti jedne žene. Narodna Republika Srbija imala je pak jednu ministricu. Udio žena u Centralnom komitetu (CK) KP Srbije bio je 5/63, a sličan omjer bio je i u drugim republičkim centralnim komitetima. Udio žena u CK KPJ bio je nešto manji od 5%. Iako nijedna žena tada nije bila članica Politbiroa CK KPJ, bilo ih je nekoliko u republičkim politbiroima. U srbijanskom su bile dvije, u hrvatskom, slovenskom i makedonskom po jedna, u bosanskohercegovačkom i crnogorskom nijedna. Žene su bile manje zastupane u aparatu državne uprave i privrede nego u političkim i partijskim ustanovama, a nisu bile na čelu nekih važnijih političkih i privrednih resora. Bivše partizanke su se u poslijeratnim godinama u značajnom broju vratile ili upisale na fakultet, a nakon rata došlo je do naglog povećanja udjela žena na sveučilištima, čak i u nastavnom kadru. Autorica u ovom poglavlju mnogo redaka posvećuje sudjelovanju članica AFŽJ u Međunarodnoj demokratskoj federaciji žena.

U poglavlju „Informbiro i destalinizacija (1948-1951)“ autorica iznosi zanimljivu tezu da je sukob s Informbiroom predstavljao prekretnicu u politici emancipacije žena, a posebno partizanki. Naime, žene, posebno bivše partizanke, bile su također progonjene u vrijeme progona „informbiroovaca“. Prema podacima Srđana Cvetkovića, koje autorica preuzima, u tim progonima je u logorima i zatvorima završilo 40-60 tisuća građana, od čega je bilo 3-5 tisuća žena. Posebni logori za žene bili su organizirani u Ramskom ritu, Zabeli, Stolcu, Lonjskom Polju i na otoku Sveti Grgur. Zatvarane su i mnoge bivše partizanke, ali ne i pripadnice državne i partijske elite jer se nisu niti izjašnjavale u prilog Informbiroou. Jedina od autoričinih sugovornica koja je bila progonjena i zatvorena jest Dragica Vitolović Srzentić, zatočenica na Svetom Grguru, a njeno je svjedočanstvo djelomično preneseno i u knjizi.

„U samoupravnoj Jugoslaviji (1951-1953)“ posljednje je poglavlje u kojem se prati kronologija društvene emancipacije partizanki u Srbiji. Autorica piše o gašenju AFŽJ, odnosno gubljenju autonomnosti, utapanju u Narodni front i konačnom pretvaranju u Savez ženskih društava 1953. godine. U ovom je vremenu došlo i do opadanja broja žena u KPJ. Prema podacima iz 1951, u državnoj administraciji Jugoslavije žene su bile zaposlene uglavnom u

zdravstvenim i prosvjetnim ustanovama gdje su i prevladavale, najmanje ih je bilo u financijskoj, statističkoj, poljoprivrednoj i pravnoj službi, dok su u diplomaciji bile samo tri žene. Intervjuirane partizanke bile su najbliže vlasti te velika većina njih i danas smatra da je samoupravljanje bio društveni i ekonomski model u kojem su žene dobile više prostora za uključivanje u javni život.

Knjiga završava poglavljima „Predvodnice i sagovornice“ i „Ustanove u kojima su učesnice NOB-a bile aktivne“. Autorica je u obliku kratkih biografija predstavila nekoliko žena koje su, prema njenoj mišljenju, bile predvodnice emancipacije žena u Srbiji nakon 1945. godine. To su Mitra Mitrović (prva Đilasova supruga), Spasenija Cana Babović, Bosa Cvetkić, Milka Minić, Vida Tomašić i Neda Božinović. Također, predstavila je i kratke biografije intervjuiranih sugovornica. Budući da je željela dati osnovne informacije i o ustanovama i institucijama koje su pridonijele jačanju položaja žena, autorica je iznijela i općenite podatke o srbijanskim i saveznim vladama, Narodnoj skupštini Srbije, KPJ (s posebnim pogledom na odnos KPJ prema ženskom pitanju), Savezu sindikata Jugoslavije i o SKOJ-u. Na kraju knjige nalaze se dodaci s nekoliko upitnika-intervjua, sažetak na engleskom, bibliografija izvora i literature i registar osobnih imena.

U zaključku autorica ističe da su NOB i socijalistička revolucija po prvi puta doveli do masovnog izlaska žena Jugoslavije na političku i društvenu scenu. Uloga žena u partizanskom ratovanju i pokretu bila je ključna za profiliranje ženskog pokreta i emancipaciju nakon rata. Emancipacija partizanki u socijalističkom društvu bila je lakša nego kod ostalih žena, ali je ona u promatranom razdoblju ostala ograničena – utjecaj žena na politiku i društvena pitanja bio je relativno malen. U najvišim ustanovama Komunističke partije i države zadržala se ista grupa od desetak žena, istaknutih bivših partizanki, koje su pripadale uskom povlaštenom sloju, predstavljale posebnu društvenu grupu i nisu bile reprezentativne da bi se kroz njihov položaj stvarali općeniti zaključci. Autorica smatra da, iako je na zakonodavnoj razini žena u velikoj mjeri izjednačena s muškarcem, ipak ni u Komunističkoj partiji ni u državi nije postojao koncept uspostavljanja dugoročne emancipacije žena i trajne rodne ravnopravnosti.

U središtu interesa Ivane Pantelić prvenstveno je povijest položaja žene i njene djelomične emancipacije u društveno-povijesnim procesima sredine 20. stoljeća. Ova knjiga važna je u afirmaciji rodne povijesti u srbijanskoj historiografiji, a može biti poticajna i za širu regiju, prvenstveno za historiografije nekadašnjih jugoslavenskih republika. Osim toga, ona afirmira i još jedan historiografski pravac – usmenu povijest (*oral history*). Metoda usmene povijesti nedovoljno se primjenjuje u historiografijama spomenutih prostora jer se uglavnom smatra sociološkom metodom, a u slučajevima gdje se primjenjuje to se ne radi na znanstveno funkcionalan način. Ova knjiga pokazuje jedan od pristupa usmenoj povijesti i način na koji se izvori dobiveni metodom intervjua mogu primijeniti u historiografiji.

Josip Mihaljević

Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata, Fraktura*, Zagreb 2011, 782 str.

Za razliku od prvih dviju knjiga Tvrtka Jakovine (*Socijalizam na američkoj pšenici* i *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i SAD 1945.-1955.*) koje su se bavile temom vanjske politike Jugoslavije od 1945. do 1963. godine, knjiga *Treća strana Hladnog rata* ne fokusira se isključivo na Jugoslaviju i njezinu vanjsku politiku, već je posvećena temi nesvr-

stanosti. Sam autor ističe da je knjiga originalno bila zamišljena kao povijest Jugoslavije u detantu, povijest vanjske politike SFRJ 1970-ih i 1980-ih godina, odnosno povijest Pokreta nesvrstanih. No svjestan kako je hrvatska historiografija koja obrađuje nekadašnju jugoslavensku federaciju „nepopravljivo skućena, gotovo u strahu od komunikacije sa svijetom”, autor je, čitajući dokumente, postupno shvatio da bi sužavanje na jugoslavensko gledanje nesvrstanosti bilo ne samo bespredmetno nego i uglavnom nemoguće. Naime, dokumenti koji su pokazivali djelatnost jugoslavenskog državnog vrha pružali su puno više, govorili su o svjetskim zbivanjima. Pokazali su da su jugoslavenski političari, s obzirom na učestalost i kvalitetu susreta s vodećim svjetskim političarima, bili relevantni i dobro informirani sugovornici te da je jugoslavenska diplomacija u tom vremenu bila na svjetskoj razini.

Politika nesvrstavanja bila je glavna vanjskopolitička poluga Jugoslavije. Sažeto rečeno, tumačena je kao potvrda međunarodne osobnosti malih i slabijih spram velikih i moćnih i nipošto nije značila neutralnost kako su je mnogi pokušavali definirati. Bit nesvrstane politike bila je da države žele biti slobodne, da se ne žele svrstati uz jedan ili drugi blok i braniti tuđe interese ili pak one interese koji za njih nisu prioritetni.

Autor je u ovoj knjizi pokazao kako je u mnogim ključnim zbivanjima sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća jugoslavenska diplomacija bila važna i utjecajna. Knjiga detaljno prikazuje zbivanja u Afganistanu prije i nakon sovjetske intervencije 1979. godine, proces borbe za oslobođenje Namibije, borbu POLISARIA u Zapadnoj Sahari, talačku krizu u Iranu nakon islamske revolucije i iračko-iranskog rata, sporazum u Camp Davidu, zbivanja u Ugandi i Kampučiji te druge važne događaje na svjetskoj razini. No, bogatstvo dokumentarne građe koja mu je bila na raspolaganju omogućilo je Tvrtku Jakovini dubinsku analizu djelovanja Pokreta nesvrstanih zemalja i ta je problematika dobila središnje mjesto u knjizi. Događaji su strukturirani logikom izvora, ali je autor, pazeći pritom na kronološki slijed događaja, odredio i vrednovao ključna zbivanja unutar Pokreta nesvrstanih. Podrobno je prikazao genezu i završetak svakog od tih važnih zbivanja. Primjerice, zbivanja u Afganistanu analizirao je od Drugoga svjetskog rata do danas, kada su u toj zemlji angažirane i hrvatske snage. Sa stajališta izvršene analize čitatelj će lako uočiti da je povijesnom luku afganistanskih zbivanja autor odredio točku koju je smatrao osobito važnom za detaljan prikaz, a to je 1978. i Saur revolucija do početka osamdesetih.

Osnovni dojam koji se stječe čitanjem ove knjige jest da je kao analitičar suvremene svjetske povijesti Tvrтко Jakovina oljuštio tu povijest od nepotrebnih činjenica koje uglavnom služe u dnevopolitičke svrhe te zapravo zamagljuje bit i relativiziraju istinsku važnost zbivanja koja su činila povijest samu. Primijenivši metode istraživanja uobičajene u povijesnoj znanosti, Tvrтко Jakovina je u ovom djelu dao dva važna doprinosa historiografiji. Prvi je doprinos njegov pokušaj reinterpetacije povijesne teme nesvrstanosti koju se u ovoj knjizi pokazuje kao vanjskopolitičko oruđe Titove Jugoslavije. Nesvrstanost je, ustvrdio je Jakovina, bila glavna poluga za osiguranje vanjskopolitičkog položaja koju je vladajuća politička elita obilno koristila. Drugi je važan doprinos prevladavanje jugoslavenske, odnosno nacionalne perspektive. To znači da autor nije imao za cilj isključivo pokazati kako se na određeni problem gledalo u Jugoslaviji, već je na izvore gledao međunarodnom optikom. Tako su u knjizi citirani izvori podjednako važni kako za nacionalne historiografije naroda iz bivše Jugoslavije, tako i u međunarodnim razmjerima, što će reći za sve zemlje svijeta s kojima je Jugoslavija surađivala.

Ono što je još važno reći, jest da ova knjiga nipošto nije zaobišla europska zbivanja ili pak ulogu supersila. Svojim kritičarima autor poručuje neka se suzdrže takvih opservacija jer bi one

podsjecale na kritiku koja se upućivala jugoslavenskim vlastima i Titu kako je tobože izolirao državu iz njezina prirodnog, što će reći europskog okruženja. Autor naprotiv smatra da je vanjskopolitičko vezivanje Jugoslavije u cilju njezinog gospodarskog napretka i stabilnosti za zemlje Afrike ili Azije bilo logično i u skladu s dominantnim trendovima. Ta je politika bila, ističe Jakovina, lukava, pragmatična, korisna. Bilo je to vrijeme kad Jugoslavija nije bila drugima važna i kad se procijenilo da se prilike u Europi neće promijeniti u skladu s jugoslavenskim priželjkivanjima. Kakva god bila, autor drži da ju se mora promatrati i vrednovati u skladu s ideologijom i željama onih koji su je stvarali i vremenom u kojemu se oblikovala. Samo tada, s pravom ističe Jakovina, bit će nam danas razumljiva, a znanje o tome i danas korisno.

Tvrtko Jakovina je u svojoj knjizi iznio važna znanstvena polazišta o povijesti Hladnoga rata. Konstatirao je da je povijest Hladnoga rata transnacionalna. U razdoblju nakon rušenja Berlinskog zida i otvaranja arhiva i male su historiografije dobile priliku za vrednovanje njihovih vanjskopolitičkih uspjeha. S tog polazišta Jakovina je istražio povijest Hladnog rata kao fenomen koji prelazi nacionalne i regionalne granice. Upotrebljeni izvori i literatura dopustili su mu da vrednuje Hladni rat kao transnacionalni fenomen. Globalno istražiti znači koristiti izvore na različitim jezicima. Globalizirani svijet, tvrdi autor, učinio je zbivanja u dalekim zemljama važnim i prisutnim u svakodnevnom životu. Primjerice, suradnja režima u Beogradu i Bagdadu znatno je utjecala na jugoslavenske liječnike, vojne stručnjake, poduzetnike, radnike, političare, visoko školstvo, sport i kulturu, također i na međunarodna zbivanja kao što je primjerice tijek rata na Bliskom istoku.

Autor tvrdi, a s tom se tvrdnjom možemo složiti, kako se Hladni rat može analizirati i kroz pericentrične naočale. Često su naime male i periferne države bile pokretači i katalizatori hladnoratovskih sukoba. Stoga, tvrdi autor, Hladni se rat može bolje razumjeti analizom odnosa Sjevera i Juga nego Istoka i Zapada.

Ako je Hladni rat započeo u Europi, činjenica je da je tamo i završio. No, jasno je da je europska kriza dramatičnije mogla zaoštriti odnose u svijetu nego lokalni sukob u nekoj afričkoj državi. Ali, nakon što je postalo jasno da u Europi izravnog sukoba suprotstavljenih ideoloških blokova neće biti, interes se preselio na periferiju. Upravo ta periferija, iz europske perspektive to je Afrika i Azija, postaju područja mnogobrojnih iznenađenja. Autor tvrdi da je Jugoslavija veći dio svoje poslijeratne povijesti mogla biti bezbrižna. Postojali su ideološki napadi njezinih susjeda, primjerice Albanije ili Bugarske, ali oni nisu bili opasni. U drugoj fazi Hladnog rata, od početka detanta 1963, a zatim i detanta supersila od početka 1970-ih, sukob je bio duboko zamrznut. Tko je želio djelovati, ističe Jakovina, mogao je to samo u Trećem svijetu.

Knjiga Tvrtka Jakovine pokazuje koliko je bilo duboko i organsko djelovanje jugoslavenske diplomacije u međunarodnoj povijesti Hladnog rata. Osim kao povijest Hladnog rata i povijest nesvrstanih, odlika je ove knjige da se može čitati i kao štivo iz današnje, aktualne dnevno-političke perspektive. Jer sve ono što je bilo aktualno prije 30 godina (zbivanja u Afganistanu, Iraku, Zimbabveu, zemljama Magreba) i danas je gotovo jednako aktualno. Knjiga pokazuje što je značila jugoslavenska diplomacija i gdje smo u političkim procjenama danas, kada države koja je na ovim prostorima vodila jednu prestižnu i ambicioznu politiku – više nema.

U jedanaest opširnih poglavlja knjiga obuhvaća sva relevantna zbivanja Pokreta nesvrstanih u vremenu Hladnog rata od početka do danas. Ona beskompromisno secira vrijeme, događaje i ljude u Jugoslaviji i svijetu. Sve je utemeljeno na izvorima kojima je autor kritički pristupio. Knjiga ima impozantan znanstveni aparat koji također svjedoči o njezinoj ozbiljnosti i utemeljenosti. Smatram da je Tvrtko Jakovina napisao djelo vrhunске historiografije koje će

mnogobrojnim istraživačima ne samo zadugo biti nezaobilazna literatura, već i zadugo bez pravog takmaca.

Božena Vranješ-Šoljan

Zeev Sternhell, *The Anti-Enlightenment Tradition*, Yale University Press, New Haven – London 2010, 532 str.

Ime Zeeva Sternhella, izraelskog povjesničara ideja i profesora političkih znanosti na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu, dobro je poznato svima upućenima u problematiku povijesnog fenomena fašizma. Autor knjiga *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France* (University of California Press, Berkeley, 1986) i *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution* (Princeton University Press, Princeton, 1994) u svojem je najnovijem djelu odlučio istražiti prošlost reakcije protiv filozofije prosvjetiteljstva i posljedično tomu njenih izdanaka u idejama liberalizma, demokracije i utilitarizma, kao jedne od sastavnih komponenti fašističke ideologije.

U uvodnom poglavlju (1-39) autor zacrtava temeljne pojmove koje će koristiti u svojoj analizi. U 18. stoljeće smješteni su kako pojmovi prosvjetiteljstva i univerzalno-racionalističke modernosti, ali i antiprosvjetiteljstva kao izvorišta jedne druge, kolektivističke, iracionalističke te naposljetku i nacionalističke modernosti. Antiprosvjetiteljstvo koje zanima Sternhella zato je više od pukog antimodernizma. Uz tu tendenciju povezat će pojmove suvremenog neokonzervativizma i “blokiranog” liberalizma, trajno obilježenog odbijanjem ne samo demokracije nego i duhovne tradicije prosvjetiteljstva. Što se tiče metodologije, Sternhell kreće od Arthura O. Lovejaya kao zastupnika autonomije ideja, te nastavlja s razmatranjima pristupa Maxa Rouchéa koji razlikuje izvorno značenje teksta od onog do kojeg dolazi čitatelj i kontekstualizma od Quentina Skinnera nadalje. Premda se ne zadovoljava tek marljivim pročešljanjem tekstova koje podrazumijeva autonomija “jedinice-ideje” (*unit-idea*), autor ipak smatra da se interpretacija ne može potpuno odvojiti od piščevih namjera. Također, priznaje kako se ideje mogu shvaćati kao proizvod specifičnih okolnosti, ali im ne poriče njihovu zasebnu važnost i utjecaj.

U prvom poglavlju (40-92), nazvanom *The Clash of Traditions*, autor se bavi usponom prosvjetiteljstva kao i pojavom njegovih protivnika i osporavatelja. Izraz kojemu ovo poglavlje duguje svoj naslov izvorno pripada Hippolyteu Taineu: odnos prosvjetiteljstva i antiprosvjetiteljstva više je od običnog dijaloga. Na jednoj je strani racionalizam, na drugoj aristokratske predrasude; *philosophes* nasuprot autoritetu vjere; univerzalno protiv kulta partikularnog. Naznačeni su i akteri na objema stranama. Očekivano, prosvjetiteljstvo se veže uz imena Rousseaua, Montesquieua, Voltairea i Kanta, dok se na drugoj strani nalaze ličnosti Burkea, Herdera, Renana, Carlylea, pa i samog Tainea, a taj lanac uključuje također i Spenglera.

Sljedeće poglavlje, *The Foundations of a Different Modernity* (93-140), otvoreno je razmatranjem filozofije Giambattiste Vica. Iako je pod svojim geslom *verum-factum* napadao racionalizam i individualnu autonomiju kao temeljne postavke prosvjetiteljstva, ovaj je mislilac ipak morao još dugo čekati da ga se ponovo otkrije, štoviše proglasi genijem. Burke i Herder došli su nakon Vica, ali je njihov utjecaj bio neposredan. Teza o čovjeku kao o produktu povijesti, a ne autonomnom biću čiji je karakter svuda više-manje isti, čitatelja odvodi od Herdera k Meineckeu – riječ je, naime, o začetku historicizma u smislu zamjene individualizirajućeg za-

pažanja generalizirajućim pogledom na tijek povijesti. Herderovske utjecaje prigrlio je Renan, smatrajući Nijemca “kraljem filozofa”, a tome je Taine pridodao i svoju sklonost Carlyleovoj puritanskoj mistici. No, simptomatično je to što su se začetnici druge modernosti od početka koristili inventarom prosvjetiteljstva kako bi ga uzdrmali: nije li o Providnosti kao sili koja usmjerava ljude još prije Herdera pisao Bossuet, nije li Montesquieu otkrio utjecaj podneblja na oblikovanje ljudskih društava, ne dolazi li od Voltairea ideja o potrebi utemeljenja kulturne historije umjesto isključivosti one dinastičke, pitanja su koja u tom kontekstu iznosi Sternhell.

Razmatranja o Herderu i Burkeu proširena su u poglavlju *The Revolt Against Reason and Natural Rights* (141-186). Kroz odnos Herdera, luteranskog pastora iz Rige, prema Kantu, Sternhell naglašava njegovu odbojnost prema sekularnoj filozofiji povijesti bez mjesta za ulogu Providnosti, kao i njegovo divljenje hijerarhičnom poretku mladih nacija kojima pripada budućnost. Kod Burkea je indikativan odnos prema američkom ratu za nezavisnost. Premda je ostao upamćen kao apologet kolonista, Burke se nikad nije izmirio s njihovim inzistiranjem na prirodnom pravu (opet, u Lockeu je Taine vidio samo kodifikatora povijesnih prava Engleza, što prilično nalikuje na Burkeovo promatranje Slavne revolucije), stoga je u pogledu Amerike kod njega nakon 1777. godine nastupila upadljiva šutnja koja se pred kraj života pretvorila u prijekor. Pošast prirodnog prava trebalo je ograničiti na naciju ribara i farmera na drugoj obali Atlantika, a kada je ona došla na drugu stranu Kanala i zahvatila silu ništa manju od Engleske, bio je to razlog za paniku.

The Political Culture of Prejudice (187-222) je poglavlje koje nastavlja kretanje zadanim smjerom kod Burkea. Podređujući pojedinca obitelji, klanu i na kraju domovini, Burke je prema Sternhellowom mišljenju došao na prag ideologije nacionalizma, što je i demonstrirao zalaganjem za samostalnost Korzike i Poljske. Vrlo je zanimljiva usporedba s Josephom de Maistreom, koji nije bio ništa manji poštovatelj engleske “konstitucije” – u smislu društvenog poretka i uređenja, a ne liberalnog i građanskog Ustava. Određujući ga kao ništa većeg ni manjeg protivnika prosvjetiteljstva nego što je bio Burke, autor daje sliku koja je bitno drugačija od uobičajenog poimanja de Maistrea kao pomahnitalog reacionara, pa čak i prvog fašista, kako će ga okarakterizirati Isaiah Berlin. Podređivanje pojedinca društvu nalazi se i kod Tainea, čiji je liberalizam bio dosljedno antidemokratski i antiprosvjeteljski, dakle – “blokirani”.

Političke implikacije misli različitih antiprosvjetitelja razrađene su u poglavlju *The Law of Inequality and the War on Democracy* (223-273). Precizno kontekstualizirajući Burkea u okvirima korumpirane engleske oligarhije 18. stoljeća u kojoj je ustrajno vidio najbolji od svih mogućih svjetova, Sternhell u njemu vidi zastupnika vlasti elita u ime organskog jedinstva nacije. U Renanovom slučaju, radi se o nepomirljivom protivniku ne samo demokracije, nego i buržoaske filisterije, aristokratske dekadencije i apsolutizma monarhije, što je bilo popraćeno i naznakama antisemitizma. Na koncu autor dolazi do Carlylea, koji je polazeći od puritanskog duha tražio novog Cromwella spremnog na obračun sa svime što je ujedno tištilo i Renana. No, za razliku od prethodne dvojice, prorok herojskog u povijesti nije prezirao mase njihovim intenzitetom, dapače nudio je plan socijalne reforme kakvog se ne bi postidio ni Louis Blanc.

U poglavlju *The Intellectual Foundations of Nationalism* (274-314) autor se vraća Herderu. Burkeov je nacionalni osjećaj bio privjesak namijenjen očuvanju starog režima, a Herderov je nacionalizam bio spreman udariti na taj isti stari režim kako bi u konačnici zapriječio put prosvjetiteljstvu, francuskoj izmišljotini nepomirljivoj s nacionalnim karakterom Nijemaca. U Sternhellowom tumačenju Herderova je filozofija bila početak tradicije konzervativne revolucije, revolucije zdesna.

The Crisis of Civilization, Relativism, and the Death of Universal Values at the Beginning of the Twentieth Century (315-372) poglavlje je u kojem autor uglavnom rezimira svoja prethodno poznata razmatranja o počecima fašističke ideologije. Dio te epohe bila je antiracionalistička revizija marksizma Georgesa Sorela sa svojim mitovima umjesto razuma, a divljenje za klasicizam očišćen od racionalizma dijelio je s Charlesom Maurrasom, neprikrivenim pristašom diktature i ideologom Francuske akcije. Croceovo nadahnjivanje Vicom, protivljenje demokraciji i cjelokupnoj duhovnoj ostavštini prosvjetiteljstva utjelovljeno u krilatici “Protiv 18. stoljeća” pokazuje kako je njegova početna podrška Mussoliniju bila mnogo više od osobne ili nacionalne talijanske parenteze, slučajne pogreške. Herderove učenike lako je identificirati: to je prije svega Maurice Barrés sa svojim nacionalizmom zemlje i mrtvih, no sve Herderove postavke dovedene do ekstrema – bilo da je riječ o nacionalizmu, cikličnom pesimizmu ili relativizmu – autor nalazi u Spengleru i njegovoj *Propasti Zapada*. Zanimljiva je Spenglerova dodirna točka s Horkheimerom i Adornom, za koje je dominacija čovjeka nad prirodom završila u totalnoj dominaciji nad čovjekom zbog eliminacije dualiteta subjekta i objekta. Ideja dijalektike razuma zajednička je, no za Spenglera je već samo oslobođenje čovjeka bilo razlogom razdvajanja subjekta od objekta.

The Anti-Enlightenment of the Cold War (372-421) poglavlje je u kojem autor kritički sagledava hladnoratovsko traženje analogija između Francuske i Oktobarske Revolucije, jakobinaca i boljševika, prosvjetiteljstva i totalitarizma. Dominantno mjesto tu pripada Isaiji Berlinu. Svrstavanje ovog liberalnog mislioca u okviru antiprosvjetiteljstva ipak ne predstavlja nikakvo iznenađenje. Bio je to najutjecajniji Herderov sljedbenik nakon Drugog svjetskog rata, koji je u svom uzoru vidio bezazlenog ljubitelja nacionalnih raznolikosti, a krivnju za katastrofe 20. stoljeća svaljivao ne samo na leđa Rousseaua kao idejnog začetnika Francuske revolucije nego čak i na Condorceta i Helvetiusa. Sternhell uvjerljivo demonstrira kako je Berlinova teza o dva tipa slobode strana prosvjetiteljskoj tradiciji 18. stoljeća od Rousseaua do Kanta, a krajnji rezultat je konfuzija u kojoj je liberalizam nemoguć s apsolutnom osnovom ali i bez nje. Berlinov liberalizam je, naravno, “blokiran”. Sternhell usto uočava i postmodernistički stav da “sve prolazi” kao posljedicu odustajanja od uspostavljanja jedinstvene metodologije u društvenim znanostima.

Knjigu zatvara epilog (422-444) u kojem autor iznosi svoja razmatranja o prirodi suvremenog neokonzervativizma. Povjesničari bi pritom trebali obratiti pažnju na Sternhellovu kritiku svojih kolega, između ostalog Gertrude Himmelfarb kojoj zamjera još jedan pokušaj prikazivanja Burkea kao liberalnog i prosvijećenog mislioca kao i osudu francuske prosvjetiteljske tradicije, François Fureta s njegovim selektivnim koliko i eklektičnim čitanjem Tocquevillea, te Ernsta Noltea kojeg promatra kao posljednjeg u nizu apologeta njemačkog nacionalnog karaktera u čije je ime zanemario gotovo dva stoljeća duboko ukorijenjenog prezira prema racionalizmu i pravima čovjeka.

Ipak, ovom se djelu mogu uputiti i neke zamjerke. Bilo bi zanimljivo vidjeti Sternhellow osvrtna na Horkheimerovu i Adornovu *Dijalektiku prosvjetiteljstva*, koja je ovako samo uzgred spomenuta. Također, upravo bi pitanje Burkeova nacionalnog osjećaja trebalo biti poticaj za daljnju diskusiju. Takav se zaključak – za razliku od briljantne analize i kontekstualizacije Burkeova protivljenja jednakosti i demokraciji – čini ishitrenim utoliko što jedan složeni povijesni fenomen teži sagledati gotovo isključivo kroz sferu povijesti ideja. Pitanje koje se ovdje nameće jest ono o granicama i dometima tumačenja ove discipline.

U konačnici, može se konstatirati kako je *The Anti-Enlightenment Tradition* u svakom slučaju plod iznimne autorove erudicije. Zeev Sternhell se ovom prilikom pokazao kao vrstan kroničar i poznavatelj konzervativnih intelektualaca i njihovih ideja. Opravdano se može reći kako je njegova prethodna aktivnost ovime dobila logičan i poprilično uspješan nastavak. Uza sve to, djelo pruža hrabru i rječitu obranu duhovne baštine prosvjetiteljstva i liberalizma, ne samo od napada s desnice koji su uostalom i glavni razlog njezina nastanka nego i od pomodnih optužbi za eurocentrizam, koja je u našim danima postmoderne i više nego dobrodošla.

(Prikaz je rezultat autorovih dosadašnjih interesa i nastojanja „Desničinih susreta“ za poticanjem predstavljanja recentnih informacija o intelektualnoj historiji i historiji ideja.)

Duje Jakovčević

